

**O`ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA`M ORTA
ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRİLİĞİ**

**A`JİNİYaZ ATINDAG`I NO`KİS MA`MLEKETLİK
PEDAGOGİKALIQ İNSTİTUTI**

Qol jazba huqıqında

Rametullaeva Zamira Paxratdinovna

**«Ku`nxoja shig`armalarında ruwxiyatimiz
ma`seleleri»**

5A111601 – Ruwxıylı`q tiykarları`

**Magistr
akademik da`rejesin alıw ushın jazılğ`an
dissertaciya**

İlimiy basshı`:

Fil.i.k. A.Utambetova

Kafedra baslıg`ı:

F.i.k. A.Embergenov

No`kis – 2014

Tema: Ku`nxoja shig`armalarinda ruwxiyatimiz ma`seleleri

Kirisiw

I-Bap. XIX a`sirde Qaraqalpaqstandag`i siyasiy-ekonomikaliq, sotsialliq jag`day.

1. Ku`nxoja da`wirindegi a`debiy oylar
2. Qaraqalpaq klassik poeziyasinin` ko`mekli wa`kili
3. Ku`nxojanin` o`miri haqqinda birer so`z

II-Bap. Ku`nxoja shig`armalarinin` sotsialliq ten`lik ma`selesi

1. Ku`nxoja shig`armalainrda zaman shinlig`i
2. Shayirdin` sotsialliq ideyalari

III-Bap. Ku`nxoja shig`armalarinin` a`debiy ko`rkemligi ha`m ruwxiy jetikligi.

1. Ku`nxoja shig`armalarindag`i ruwxiyliq tiykarlari
2. Ku`nxoja poeziyasindag`i ko`rkemlik ma`selesi ha`m onin` ruwxiy a`hmiyeti
3. Ku`nxoja shig`armalarinin` ideyaliq bag`dari
4. Ta`biyat qubilislarin su`wretlew ruwxiy ma`lha`mlikke jol
5. Ku`nxojanin` ma`nawiy ma`rtligi

VI. Juwmaq

V. Paydalanilg`an a`debiyatlar

Kirisiw

XIX a`sir qaraqalpaq klassikalıq a`debiyatınin` tariyxına og`ada ko`rnekli shayırlardı alıp keldi. Olardıń qosıqlarında xalıq ta`g`diri menen tutasıp ketken ideyalar baslı orıng`a shıqtı. Haqıyqatında da bul da`wirde xalqımız sotsiallıq ten`sizliktin` shıdap bolmas da`rejedegi zardapların o`z baslarınan keshirip atır edı.

Mine usınday turmisliq jag`daylar Ku`nxoja, A`jiniyaz, Berdaq, O`tesh, Omar qusag`an klassiklerdin` shig`armalarında o`zlerinin` poetikalıq sa`wleleniwlerin taptı. Olar eldegi awırmanshılıqtı, o`mir su`riwdin` qiyınshılıg`ın o`z baslarınan o`tkerdi. Sonlıqtan olardıń do`retpeleri xalqımızdin` XIX a`sirdegi ju`rek sog`ısın bizge jetkerip beredi.

Bulardin` ishinde Ku`nxojanın` shig`armaları ayırıqsha a`hmiyetke iye. Sebebi ol xalqımızdin` jan`a qonıs basqan makanında klassikalıq a`debiyatımızdı ekinshi bir da`wir menen tutastırıwshi, xanlıq du`zimdegi ha`r qiyılı ten`sizliklerdi xalıq massası ta`repinde turıp ko`rsetip beriwshi birinshi shayır sipatında tanıldı. Sonlıqtan onı a`debiyatshılarımızdin` qaraqalpaq klassik shayırlarınin` ustazı dep atawı ju`da` orınlı. Ol haqıyqatlıqtin` jırshısı. Xalıqtin` en`sesine tu`sken awırmanshılıqqa onin` da belı qayıstı.

Xalıqtin` ko`z jasları onin` da ju`regın tırnadı. Ba`lkim usınday patriotlıq ruwx Ku`nxojag`a shayırlıq at a`pergen shig`ar. Usınday en` joqarg`ı da`rejeli jani ashırılıq qa`siyet Ku`nxoja shig`armalarında barq urg`anı ushi`nda onı` xalıq o`z ju`reklerinin` to`rinde saqlag`an.

Ku`nxoja o`zinin` barlıq o`miri, barlıq do`retiwshılıgı, barlıq tilekleri ja`ne a`rmanları boyınsha el menen tig`iz baylanısqa haqıyqat xalıq shayıri, o`zi jasag`an da`wirdegi ja`miyetlik turmistin` en` xarakterli shinlıqların ko`re alg`an ha`m su`wretley alg`an u`lken realist, xalıqtin` turmisında ja`ne sanasında tuwılıp, jetilip atırğ`an aldın`g`ı qatarlı ideyalardı bayan etken o`z

zamaninin` progressiv adami, o`z do`retiwshiligi menen xaliqtin`, eldin` mun`in mun`lap, jirin jirlag`an jalinli demokrat ja`ne watanparwar bolip esaplanadi. Onin` do`retiwshiliginin` xarakterlewshi belgileri de onin` shig`armalarinda jasag`an zamanina ilayiq orin alg`an ha`r qanday kemshilik yaki shekleniwlerge qaramastan mine usi xaliqshiliq, demokratiyalik, patriotliq motivler menen progressiv, realistlik bag`dar boldi.

Sonliqtan da Ku`nxoja o`zinin` do`retiwshiligi menen qaraqalpaq klassik poeziyasinin` qa`liplesiwine ha`m rawajlaniwina, jalpi qaraqalpaq xalqinin` sana-seziminin`, ruwxiy o`mirinin` o`siwine u`lken u`les qosa otirip, revolyutsiyag`a shekemgi ko`p g`ana qaraqalpaq shayirlarinin` ustazi, tek qaraqalpaq xalqinin` g`ana emes, qaraqalpaq xalqina qon`silas otirg`an, shayir o`z do`retiwshiligi menen xizmet etken, o`zi arasinda bolip tanilg`an basqa da tuwisqan xaliqlardin` su`yikli shayiri sipatinda boldi.

**Jumistin` aktuallig`i`** O`zbekstanda g`a`rezsizligimizdi qolg`a kirgizgennen keyin hu`rmetli prezidentimiz I.A.Karimovtin` insiyativasi menen ruwxiylig`imizdin` qayta tikleniwine qaratilg`an ulli islerinin` ha`m tiyanaqli tapsirmalarinin` ishinde qaraqalpaq klassik a`debiyatinin` ko`rnekli wakilleri Jiyen jiraw, Ku`nxoja, A`jiniyaz ha`m Berdaq shayirlardin` do`retiwshiligin qayta u`yreniw oni tiklew ha`m joqari ruwxiyliqtin` xizmetine qoyiw en` u`lken ha`m ma`mleketlik a`hmiyetke iye ma`selege aylandi. Demek qaraqalpaq xalqinin` ulli allamalarinin` biri klassikalik a`debiyattin` tiykarin saliwshilardan bolg`an Ku`nxoja Ibrayim ulinin` shig`armalarinda ruwxiyli`gimizdin` marjanlarin izlew ha`m oni milliy ideyanin` joqari ruwxiyliqtin` xizmetine qoyiw ha`zirgi da`wirdegi en` aktual ilimiy teoriyalik ha`m praktikalik ma`sele bolip esaplanadi.

Izzertlew din` maqseti ha`m waziypalari Izzertlew din` maqseti belgili shayir qaraqalpaq shayirlarinin` ustazi ha`m belgili so`z ustasi Ku`nxojanin` shig`armalarindag`i ruwxiyli`gimizdin` marjanlarin izlew ha`m oni milliy ideyanin` xizmetine qoyiw bul jumisimizdin` maqseti bolip esaplanadi.

Al bunnan shig`atug`in waziypa Ku`nxoja shig`armalarindag`i watanparwarliq, a`dalatliq, ten`lik, a`dep-ikramliq, adamgershilik, qayirliliq, ma`rtlik ideyalarin tabiw ha`m onin` a`hmiyetin ko`rsetiw jumisimizdin` waziypasi bolip esaplanadi.

**Temani u`yreniwdin` da`rejesi** Elimizdin` g`arezsizligine deyin Ku`nxoja shig`armalari ko`pshilik u`lken ilimpazlardin` izzertlew ob`ekti boldi. Oni izzertlegen N.Dawqaraev, B. Ismaylov h. t sol siyaqli a`debiyatshilar, Ku`nxojanin` miyrasin jiynawg`a ha`m oni ja`miyetshiliktin` na`zerine qoyiwda u`lken aytarliqtay jumis isledi. Al g`a`rezsizlikten keyin Ku`nxojanin` miyraslari teren` izzertlenbedi. Onin` «El menen» degen kishkene qosiqlar toplami shig`arildi.

**Izzertlew din` ob`ekti ha`m predmeti.** Izzertlew din` ob`ekti Ku`nxoja shig`armalari oni tu`siniw izzertlew ha`m paydalaniw ma`seleleri ha`m ha`zirgi ruwxiyatimizdin` xizmetine qoyiw izzertlew din` ob`ekti bolsa, onin` predmeti Ku`nxoja do`retiwshiligi joqarg`i ruwxiyattin` ko`teriliwine tiyisli insana`rwarliq, a`dalatliq, watanparwarliq, dosliq, diyanatliliq, a`deplilik siyaqli tu`siniklerdi izzertlew onin` predmeti bolip esaplanadi.

Izzertlew jumisimizdin` metodologiyasi ha`m metodi. Ha`r qanday o`tkendegi babalarimizdin` do`retiwshiligin ha`m onin` xaliqtin` sanasindag`i ornin izzertlew ha`m oni ruwxiyliqtin xizmetine qoyiw ma`selesinde hu`rmetli prezidentimiz I.A.Karimovtin` «Joqari ma`nawiyat jen`ilmes ku`sh» atli miyneti ha`m usi jili 15-16-may ku`nleri shig`is oyshillarinin` du`n`ya tsivilizatsiyasina qosqan u`lesi ha`m tariyxiy a`hmiyeti boyinsha so`ylegen so`zi ha`m elimizde ruwxiylikni tiklew ha`m ko`teriw boyinsha pa`rmanlari metodologiyaliq tiykar bolip esaplanadi, al endi Ku`nxoja shig`armalarin salistirmali tu`rde analizlew onin` tariyxiylik`in ilimiyligin tekseriw ha`m xaliqtin` sanasina tiyimliligini da`lillew ilimdeg`i analiz ha`m sintez metodin paydalaniw menen iske asti.

**Izzertlewdin` jan`alag`i.** Bul jumis qaraqalpaq a`debiyattaniwinda sonday-aq filosofiyaliq oylawinda burin az izzertlengen temalarg`a bag`ishlag`anliqtan g`arezsizliktin` ko`z-qarasinan izzertlew onin` jan`aliqlarinin` biri bolip esaplanadi.

Izzertlewdin` praktikaliq a`hmiyeti. Bul jumis Ku`nxoja Ibrayim ulinin` do`retiwshiligin ele de teren` izlep xaliqtin` ruwxiyatin bayitiwda aytarliqtay a`hmiyetke iye. Sonin` menen qatar babalarimizdin` do`retiwshiligin oqiw orinlarinda u`yreniwde jan`asha milliy ideyanin` ko`z-qarasinda u`yreniwge qol keliwi mu`mkin. Sonin` menen birge Ku`nxoja do`retiwshiligin u`yreniwde qosimsha material boladi dep oylaymiz.

**Jumistin` qurilisi.** Jumis Kirisiw, u`sh bap, juwmaq ha`m paydalanilg`an a`debiyatlar diziminen ibarat.

I-Bap. XIX a`sirde Qaraqalpaqstandag`i siyasiy-ekonomikaliq, sotsialliq jag`day.

1. Ku`nxoja da`wirindegi a`debiy oylar

Qaraqalpaq xalqi Jan`ada`r`ya boyina XVIII-a`sirdin` ortalarinda keldi. Og`an shekemgi qaraqalpaqlardin` jasag`an jeri-Sirda`r`yanin` orta ha`m to`mengi jag`ina jaqin territoriya bolg`an. Bul jerlerde qaraqalpaqlar qazaqlar menen aralas otirip, qazaq xanlarinin` ha`m feodallarinan siyasiy ekonomikaliq g`a`rezlilikke jasag`an. Bul qaraqalpaqlar jasag`an territoriya xaliqtin` awizeki esteliklerinde de, a`debiyat shig`armalarında da sonday-aq ha`zirgi bir qatar tariyxiy a`debiyatlarda da «Tu`rkstan» dep ju`rgiziledi. Tu`rkstan menen qaraqalpaq xalqinin` bir neshe a`sirlik o`miri baylanisli. Tariyxiy mag`liwmatlar boyinsha bul jerde qaraqalpaqlardin` tiykarg`i massasi XVI-a`sirdin` aqirlarinan XVIII-a`sirdin` ortalarina shekem jasag`an. Jiyen jirawdin` Tu`rkstandi «Ata jurti Turkstan» dep atawinin` da ma`nisi mine usinda.

U`zliksiz jawgershiliklerdin`, turmistin` basqa da neshe tu`rli awirmanliqlarinin` aydawi menen, shayir Berdaq o`zinin` «Bolg`an emes», degen qosig`ında teren` qayg`irip aytqaninday-aq bir jerde ju`z jil qonis baspag`an qaraqalpaq xalqinin` Tu`rkistandag`i o`miri de bu`lginshilikke ushiradi.

Qaraqalpaqlardin` «joqarg`i qaraqalpaqlar», «to`mengi qaraqalpaqlar» bolip bo`liniwi de usi waqiyag`a baylanisli. Qaraqalpaq fol`klorinin` en` iri estelikleri bolg`an eposlardi izertlewshilerdin` derlik barlig`i da ol eposlardin` do`reliwi tiykarında XVI-XVIII-a`sirlerdegi jungar (qalmaq) basip aliwshilig`inan kelip shiqti.

Ekinshi-1743-jilg`i qazaqtin` Kishi ju`zinin` xani Abulxayrdin` qaraqalpaqlarg`a jasag`an topilisi. Ku`shli qon`silarinin` topilislarinan, bulginshilikke ushiratiwshi jiyyi-jiiy jawgershiliklerden qutiliw ushin Rossiya

siyaqli qu`diretli ma`mleketin` qarawinda boliw maqsetin oylag`an «to`mengi qaraqalpaqlar» 1743-jili Rossiya patshalig`inin` puqaralig`ina qabil etiwdi ariz etip Petrogradqa o`z wa`killerin jiberdi. Bul ariz bunnan o`zi de ma`pdar bolg`an Rossiya patshalig`i ta`repinen qabil etiledi. Bul fakttan «...qaraqalpaqlar rus puqarashilig`in qabil etiw arqali o`zinin` ta`sirinen shig`ip ketedi dep g`ana emes, sonin` menen birge qaraqalpaqlardi o`zi ushin Rossiyag`a ku`shli awqamlasqa aynaladi...» dep qoriqqan qaraqalpaqlardin` Rossiya puqarashilig`ina tikkeley o`tip, qazaq feodallarına to`leytug`in salıqtı rus ma`mleketine to`lewin jaqtırmag`an. Kishi ju`z xani Abulxayr qaraqalpaqlardi shabadi. «1723-jilg`i jungarlardin` qazaqlarg`a jasag`an topilisi qazaq xalqinin` tariyxında qanday qayg`ili ku`nler bolsa, qaraqalpaq xalqinin` tariyxında da tap sonday qayg`ili ku`nler bolg`an» bul topilistin` na`tiyjesinde qatti bulginshilikke ushirag`an qaraqalpaqlardin` tiykarg`i bo`legi Sirda`r`ya boyınan birotala ko`terilip, sol 1743-jili Jan`ada`r`ya boylarına, Xorezm shegaralarına qaray ko`shedi. Solay etip 1723-1762-jillar dawamında bolg`an usi tariyxiy ha`diyseler na`tiyjesinde qaraqalpaq xalqi o`zinin` ko`p a`sirlik ma`kani Tu`rkstannan ajraladi. Qaraqalpaq klassik shayiri Jiyen jiraw o`zinin` «Posqan el poemasında» «Ata jurti Tu`rkstan, Onda da ma`kan etpedi» dep mine usi tariyxiy faktlardi ko`rsetken. Uliwma «Posqan el» poemasi qaraqalpaq xalqinin` usi Tu`rkstannan Jan`ada`r`ya boylarına, Xorezm territoriyasına jaqin jerlerge posip ko`shiwindegi tragediyalıq jag`dayın, sonday-aq Jan`ada`r`yadag`i da`slepki o`mirin sa`wlelendirgen en` u`lken a`debiy estelik bolip esaplanadi.

So`z etip otirg`an da`wirdegi «joqari qaraqalpaqlardin`» turmisi haqqında ha`zirshe bizge belgili a`debiy shig`arma- Berdaq G`arg`abay ulinin` «Amangeldi» poemasi. Bul poemada qaraqalpaqlarg`a Qoqan xanlarinin` ko`rsetken zulimlig`i, og`an xalıq narazilig`i su`wretlenedi.

Qaraqalpaq xalqinin` Jan`ada`r`ya oazisinde jasaw da`wiri «to`mengi qaraqalpaqlardin`» tutas quramin alg`anda XVIII-a`sirdin` 40-jıllarınan XIX-

a`sirdin` baslarina shekemgi 60-70 jilday waqitti o`z ishine aladi. Tariyxiy izerlewlerdin` en` son`g`i tastiyoqlawlari boyinsha Jan`ada`r`yadag`i da`wirde qaraqalpaqlardin` oraylasqan ma`mleketi bolmasa-da, qaraqalpaqlar bul da`wirde qazaq xanlarinin` da, Xiywa xanlarinin` da sonday-aq aralli o`zbeklerdin` de qarawinda bolmag`an, uriw birlespelerinen ibarat arislar basinda turg`an biyler arqali basqarilip, basqa xanliqlardan g`a`rezsiz jasag`an ha`m aralli o`zbekler menen awqam jasay otirip Xiywa xanlarinin` basip aliwshilig`ina da qarsi gu`resip kelgen.

Qaraqalpaq xalqinin` Jan`ada`r`ya oazisindegi turmisi da qatti turmis awirmanlig`i astinda o`tti.

Bul jerde xaliqqa bir jag`inan jan`adan egislik jerlerdi o`zlestiriwge, ekinshi jag`inan, qazaq sultanlarinin` u`zliksiz topilislarina qarsi, Xiywa xanlarinin` qaraqalpaqlardi o`z qol astina qaratip aliw ushin jasag`an timiskeniwleri menen atlanislarina qarsi o`z g`a`rezsizliklerin qorg`awg`a tuwra keldi. Bul qazaq sultanlari ha`m Xiywa xanlari ta`repinen u`zliksiz ju`rgizilgen jan-jaqli topilislar, sonin` menen birge qaraqalpaqlardi suw jollarin ha`m egislik jerlerdi ko`beytiw mu`mkinshiliginen ayiriw bilay tursin, qaytama olardi jildan-jilg`a qisqartip bardı. Bul jag`day qaraqalpaq uriwlarinin` o`z ishinde de, jer, suw dawlarin qozdirip otirdi. Sonin` saldarinan ayirim qaraqalpaq uriwlari XVIII-a`sirdin` 70-jillarında aq Xiywa xanlarinan jer sorap, onin` territoriyasına jaqin jerlerge Ko`k o`zek boylarina qonislanadi. Qaraqalpaqlar arasındag`i uriwliq ala awizliqlardin`, jer, suw ushin dawlarin` ku`sheyiwinen ma`pdar bolg`an Xiywa xanlari ha`r tu`rli jollar menen xaliq birligine iritki salıp baradi. Uriwliq tartislar biylerdin` o`z jeke ma`pleri ushin xaliqqa etken satqinliqlari arqali ku`shsizlengen xaliqti Xiywa xanlari endi birotala o`z qol astina qaratip aliw ushin sheshiwshi ilajlar ko`riwge o`tedi. Qaraqalpaqlar jasag`an jerlerge a`skeriy atlanislar jasaydi. Qaraqalpaq xalqin bag`indiriw ushin jasalg`an bul ilajlarda Xiywa xanlari mal-du`n`ya, ha`mel-da`reje ushin burinnan-aq xan ta`repine o`tip, xaliq

ma`pine satqinliq etken Esengeldi maxrem, Aydos biy, Orinbay biy, Aymurza biy siyaqlilardan ken` paydalanadi. Xiywanin` xani Muha`mmed Raximnin` ko`p sanli a`sker menen ha`m xan ta`repine o`tken qaraqalpaq biylerinin ja`rdemi, qatnasi menen 1810-jili Jan`ada`r`ya qaraqalpaqlarinin` u`stine, 1811-jili Qonirat qaraqalpaqlarinin` u`stine jasag`an u`lken atlanislari na`tiyjesinde qaraqalpaq xalqinin` Xiywa xanlig`inin` qol astina bag`indiriliw protsessi birotala iske asadi. Qaraqalpaqlardi bag`indirip alg`an Xiywanin` xani hesh keshewilletpey uriw basi biylerge-ha`r qaysisinin` xang`a sadiqliq, xaliqqa satqinliq boyinsha etken xizmetlerine qaray jer suw, a`mel da`reje, al miynetkesh xaliqqa-awir salg`irt ha`m qulliq miynet musallatlarin inam etedi.

Mine usi waqiyadan baslap qaraqalpaq xalqi tariyxinin` Xiywa xanlari qol astindag`i da`wiri baslanadi.

Qaraqalpaqlardin` Xiywa xanlig`inin` qol astina bag`indiriliw tariyxin izertlegen barliq tariyxshilar bul waqiyada o`z jeke ma`pleri ushin xaliq birligin buzg`an uriw basi biylerdin` satqinliq ha`reketlerinin` sheshiwshi rol` oynag`anlig`in belgilep o`tedi.

Uriw basi biylerdin`, katqudalardi, jer, du`n`ya-mal, ha`mel-da`reje ushin xaliq ma`pine satqinliq etkenligin, olardin` xaliq bastan keshirgen sansiz azap-aqiretlerge sebepshi bolg`anlig`in XVIII a`sir dawaminda qaraqalpaq xalqinin` basina tu`sken barliq awir waqiyalarg`a zamanlas ha`m barlig`inin` ishinde bolg`an Jiye jirawda o`zinin` «Posqan el» poemasinda ashii ayqin ko`rsetken edi.

Mine usi xaliq turmisi bergen mazmun –qaraqalpaq klassik poeziyasinin` XIX a`sirdegi iri wa`killeri Ku`nxoja, A`jiniyaz, Berdaq, O`tesh, Omar siyaqli shayirlardin` shig`armalarinin` ideyaliq tiykarin du`zdi, olar xaliqtin` awir turmisin ja`ne gu`reslerin, turmisqa naraziliq keyiplerin ha`m baxitli turmistu aldand ku`tken optimistlik arziwlarin patriotliq ja`ne gumanistlik sezimlerin ko`rip ha`m teren` ug`inip o`z shig`armalarin do`retiw arqali miynetkesh xaliqtin` haqiqat jirshilari bolip jetisti. Olardi qayg`irtip

mun`aytqan da ,olardin` ju`regin naraziliq oti menen jalinlatqan da, olardi eksplutatorlar menen ekspluatsiyaliq ta`rtiplerdin` qas dushpani etip jetistirgen de mine usi jag`daylar boldi. Olardin` shig`armalarindag`i xaliqti gu`reske shaqiriw, geyde xaliq ko`terilislerinin` tragediyaliq aqibetlerin ko`rip ne islerin bilmey u`mitsizleniw motivleri de joqarida so`z etilgen xaliq turmisindag`i ha`m xaliq sanasindag`i tariyxiy konkret jag`daylarg`a baylanisli kelip shiqti.

XIX a`sir qaraqalpaq klassik shayirlari qaraqalpaq awizeki xaliq do`retiwshiliginin` en` jaqsi traditsiyalarin dawam ettire otirip, xaliqtin` adam shidamasliq awir turmis azaplarin, onin` aldag`i baxitli o`mir, sotsialliq ha`m milliy azatliq haqqindag`i en` jaqsi ideyalarin jirlawshilar boldi. Bul shayirlardin` do`retiwshiligi miynetkesh xaliqtin` sana seziminin` oyaniwinda, olardin` eziwshilerge qarsi gu`resinde u`lken rol` oynaydi. XIX-a`sir qaraqalpaq shayirlarinin` og`ada u`lken xizmeti-olar a`debiyattin` sotsialliq-klassliq a`hmiyetin joqari da`rejege ko`terip, sotsialliq ten`sizlik, eksplutatorlardin` miynet adamlarin eziwi ma`selesin o`tkir ha`m konkret tu`rde ko`terdi, miynetkeshler massasinin` klassliq dushpanlarin ayriqsha ku`sh penen a`shkaraladi. Olardin` barlig`i da u`stem toparlardin` hesh qanday quwdalawinan tartinbastan ashiqtan-ashiq o`zlerinin` miynetkesh xaliq ta`repinde turatug`inliqlarin, ekspluatatorlardi ha`m olardin` ta`rtiplerin barliq ju`rekleri menen jekko`retug`inliqlarin aytti o`zlerine zamanlas bolg`an du`zimge xaliqtin` protestin ha`m xaliqliq optimizmdi bayan etti.

Qaraqalpaq xalqinin` awizeki bay tvorchestvosi da, Ku`nxojanin` tiykarg`i do`retiwshilik dereklerinen biri bolip, onin` poeziyasi sol xaliqliq fol`klorda jirlang`an a`diwli ideyalardi ja`ne progressiv traditsiyalardi teren` o`zlestire ha`m rawajlandira otirip o`sti.

Miynet adaminin` awir turmis jag`dayin su`wretleytug`in xaliq qosiqdari, a`dillikti, tuwri so`zlilikti, haq niyetlilik, hadalliqti a`diwleytug`in, makkaraliqti, jawizliqti, egoistlikti qaralaytug`in, bay qiyal menen keleshekke

isenim, optimizm menen suwg`arilg`an ertekler, xaliq parasatlilig`inin` ha`m tapqirlig`inin u`lgisi bolg`an Jiyrenshe sheshen so`zleri, xaliqtin` zulim siqmar, baylardi, o`ltire ku`lki astina alatug`in, a`wladlar ta`jiriybesinen xaliqtin` turmis ta`jiriybesinen tuwilgan el, adamgershilik haqqindag`i oylarin iqsham ja`ne ko`rkem tu`rde bayan etetug`in xaliq danalig`inin` a`jayip ko`rinishi bolg`an naqil-maqallar, xaliqtin` demokratiyalik tilekleri menen patriotlik sezimlerin, sirt el basqinshilarina bolg`an g`a`zepli jekko`riwshiligin, el ushin gu`resken batirlardin` erligi menen jaqsi adamgershilik sipatlarin su`wretleytug`in xaliqtin` a`dil el basqariwshilir haqqindag`i ideyallarin bayanlaytug`in da`stanlar, xaliq tvorchestvosinin` barliq u`lgileri-barliq qaraqalpaq klassik shayirlarina bolg`ani siyaqli Ku`nxojag`a da u`lken do`retiwshilik aziq berdi.

Ku`nxoja jasag`an da`wirdin` a`debiy turmisinin` ayrilmas bir bo`legi-qaraqalpaq a`debiyatinin` qon`si xaliqlar a`debiyatlari menen baylanisli, qon`si xaliqlar a`debiyati shig`armalarinin` qaraqalpaq xalqi arasinda taraliw ma`selesi bolip esaplanadi.

Qaraqalpaq klassik shayirlarinin` shig`armalarindag`i mag`liwmatlar Maqtumquli do`retiwshiliginin` XIX-a`sirden baslap-aq barliq u`lken a`hmiyeti menen belgili bolg`anlig`in ko`rsetedi. Misali bir Ku`nxojanin` aq qosiqalarin alatug`in bolsaq, Maqtumqulinin` atin birqansha jerlerde ushiratamiz.

«Maqtumquli ma`g`rip o`tti du`n`yadan,
A`rman menen jollar salip qiyadan,
O`te almay bo`getsiz ten`iz, da`r`yadan,
O`mirinshe ku`ni o`tti zar menen.

...Maqtumquli mag`riptey aldin`di bolja,
O`lgen son` alarsan` tilin`nen olja,

Qisqart so`zdi sorqaynag`an Ku`nxoja,
O`lgenin`she xoshlasip ket el menen.»

Shayir Maqtimqulinin` atin o`zinin` «A`rmanda», «Kim biler», «Ko`rinbes», «Bara almas», «Jetimnnin` haqin jep qoyma» siyaqli qosiqlarinda da ta`kirarlaydi.

Ku`nxojanin` ati atalg`an qosiqlarinda Maqtimqulinin` ati atalip g`ana qoymastan, al onin` o`miri ha`m do`retiwshiliginin` tiykarg`i belgileri- «o`mirinshe ku`ni zar menen o`tkenligi», tu`rkmen poeziyasinda jan`a jol ashiwi, «jan`a tu`rkmen poeziyasinin` tiykarin saliwi» («a`rman menen jollar salip qiyadan»), turmis faktlarina jan-jaqlama analiz jasawdan kelip shiqqan xaliqliq filosofiyaliq teren`lik, «Maqtimquliday aldin` bolja»): Maqtimquli shig`armalarinin` xaliq arasindag`i o`lmes dan`qi («o`lgen son` alarsan` tilin`nen olja») ku`ta duris bayan etilgen.

2. Qaraqalpaq klassik poeziyasinin` ko`rnekli wa`kili

Jiyen jiraw Tag`ay uli, Ku`nxoja, A`jiniyaz Qosibay uli, Berdaq G`argabay uli, Omar Sugirimbet uli ha`m basqa da solar siyaqli shayirlardin` shig`armalarinan ibarat bolg`an revolyutsiyag`a shekemgi qaraqalpaq a`debiyati haqiyqatinda da klassik a`debiyat, usi klassik a`debiyatti du`zetetug`in joqaridag`i shayirlardin` en` jaqsi shig`armalari haqiyqatinda da klassik shig`armalar bolip esaplanadi. O`ytkeni bul topardag`i shayirlardin` tvorchestvosina, klassik iskusstvoni xarakterleytug`in «...bizin` ku`nlerimizde-de o`z ahmiyetin saqlap kiyatirg`an aldin`g`i ideyalardi jirlaw , realistlik bag`dar, joqari ideyaliliq, u`lken ja`miyetlik xizmet, a`piwayiliq ha`m aniqliq, obrazlardin` tu`sinikliligi, joqari da`rejede jetiliske ko`rkemlik siyaqli en` jaqsi belgiler» ta`n bolip, olar qaraqalpaq xalqinin` ma`deniy rawajlanawinin` belgili bir da`wirin du`zdi.

Mine usi ko`z-qarastan tallaw jasag`animizda, joqarida ati atalg`an XVIII-XIX-a`sir qaraqalpaq shayirlarinin` o`z shig`armalarinda qaraqalpaq xalqinin` awir turmisi, sotsialliq ten`sizlik, xaliqtin` milliy ja`ne sotsialliq erkinlik ushin gu`resleri, turmisliq tilekleri ha`m a`rmanlari tiykarinda kelip shiqqan ha`m olar jasag`an zamandagi miynetkesh xaliq massasinin`, demek ko`pshilik klasstin` ma`plerin bayan etken ideyalardi jirlag`anin ko`remiz. Bul shayirlardin` shig`armalari, sonin` menen birge, olardin` bul turmis faktlarin ha`m dawir ideyalarin real tu`rde barinsha da`lme-da`l bayan etkenlerin ayqin ko`rsetip turadi.

Qaraqalpaq klassik a`debiyati tek poeziyadan ibarat boldi. Onin` barliq wa`killeri shig`armalarin poeziyada do`retti. Eger qaraqalpaq awizeki xaliq tvorchestvosinda ertekler, legendalar, ha`r tu`rli turmis-salt jirlari, aytis tu`rlerindegi proza ha`m drama elementleri bolg`an bolsa, XVIII-XIX-a`sir ha`m XX a`sirdin` baslarindag`i qaraqalpaq a`debiyati tutasi menen poeziyadan turadi. A`dette qaraqalpaq fol`klorinin` eposlar siyaqli u`lken

shig'armalarindag'i qara so'z aralasip keliw da'sturinin` de revolyutsiyag'a shekemgi shayirlarinin` poema, roman siyaqli u'lken shig'armalarinda tutas qosiq penen jazilg'anlig'in ko'remiz.

Misali: Jiyen jirawdin` «Posqan el» poemasi, Berdaqtin` «Aydos biy», «Ernazar biy» poemalari ha'm «Aqmaq patsha» romani h.t.b. Sonliqtan revolyutsiyag'a shekemgi qaraqalpaq a'debiyatina onin` ta'biyatin aniq ko'rsetip turatug'in qaraqalpaq klassik poeziyasi degen atamani, al bul da'wirdin` ko'rnekli shayirlarina qaraqalpaq klassik poeziyasinin` wa'killeri degen atamani qollaniwdi maqul dep esaplaydi. Bul jerde ayta ketetug'in bir na'rse bul atamani qollaniw basqa a'debiyatshilarimiz ta'repinen de hesh qanday qarsiliqqa ushirasqan joq.

Ku'nxoja Ibrayim uli usi qaraqalpaq klassik poeziyasinin` og'ada ko'rnekli wa'kili bolip esaplanadi. Ku'nxoja o'zinin` doretiwshiligi menen qaraqalpaq klassik poeziyasinin` jazba a'debiyat sipatinda qa'liplesiwine ha'm rawajlaniwina, jalpi qaraqalpaq xalqinin` sana-seziminin`, ruuxiy o'mirinin` o'siwine u'lken u'les qosa otirip, ko'plegen qaraqalpaq klassik shayirlarinin` ustazi, qaraqalpaq xalqinin` basqa da qon'si jasag'an tuwisqan xaliqlardin` su'yikli shayiri sipatinda u'lken shayirliq dan`qqa ja'ne xaliq xu'rmetine iye boldi. Ku'nxoja o'zinin` barliq o'miri, barliq doretiwshiligi, barliq tilekleri ha'm a'rmanlari boyinsha miynetkesh xaliq penen tig'iz baylanisqan haqiyqat xaliq shayiri, o'zi jasag'an da'wirdegi ja'miyetlik turmistin` en` xarakterli shinliqlarin ko're alg'an ha'm su'wretley alg'an u'lken realist, xaliqtin` aqilgo'yi, o'z tvorchestvosi menen xaliqtin`, eldin` mun'in mun'lap, jirin jirlag'an jalinli demokrat ja'ne patriot bolip esaplanadi. Onin` doretiwshiliginin` xarakterlewshi belgileri de shayirdin` jasag'an zamaninin` ta'siri menen orin alg'an ha'r qanday kemshilik yaki shekleniwlerge qaramastan mine usi xaliqshil, demokratiyalıq, patriotliq motivler menen progressiv realistlik bag'dar boldi.

Toliq huqikli tu`rde, xaliq aldindag`i xizmetin, o`zinin` barliq doretiwshilik o`mirin xaliq ma`pin jirlawg`a arnalg`anin tu`sine otirip, Ku`nxojanin` o`zi de «Ku`nxoja bop atim keshti...», «Ku`nxoja atag`im qaldi keynimde», «Atim menin xaliqqa ma`lim» dep jazip, o`zin qaraqalpaq xalqinin` u`lken shayiri sipatinda atadi.

Qaraqalpaq klassik shayirlari, sonin ishinde ataqli Berdaq shayir oni u`lken ustaz shayir sipatinda tilge aladi. Misali, Berdaq o`zinin` «O`mirim» degen qosig`inda Ku`nxoja tuwrali:

«Aytip so`zlerim tin`latip,
Kemis jerlerin ha`m on`latip,
Bir yarim ay birge jatip,

Ha`z etip o`tken o`mirim» - dep jazip, og`an ustaz sipatinda qatnas jasadı. Berdaqtin` jaqin uriwlas ag`ayinlerinen birewinin` bergen tag`i bir mag`liwmati boyinsha «Ku`nxoja o`lgende Berdaq qatti qapa bolip» Mag`an Ku`nxojaday bolmaq qayda-dep aytqan eken». Egerde Berdaqtin` tuwilg`an waqiti 1827-jıl menen Ku`nxojanin` qaytis bolg`an waqitin (1880-jıl) esaplap qaraytug`in bolsaq, bul Berdaqtin` 53 jaslardag`i ko`p ataqli shig`armaların jazg`an waqitlarındag`i aytqan so`zi. Bul so`zlerden Berdaqtin` o`zinin` zamanlas ustaz shayirinin` doretiwshiliwshiligine bolg`an qanshelli joqari bahasinin` ha`m teren` hu`rmetinin` jatirg`anlig`in ayiriw qiyin emes.

Ku`nxoja tag`i bir belgili qaraqalpaq klassik shayiri O`tesh Alshinbay ulinin`da (1828-1902) bul u`lken ustaz bolg`aninan ko`remiz. O`tesh shayir o`zinin` «Du`n`yadan ketti» degen qosig`inda Jiyen jirawdan bergi barliq ataqli qaraqalpaq shayirlarina biografiyalıq xarakteristika bere kelip, Ku`nxojani «shayirliqta so`zleri ku`ta` joqari edi, zamannin` jag`dayin duris ko`rsetti» dep bahalaydi, onin` o`limine baylanisli xaliqtin awir qayg`isi menen shayirlardin` sha`kirtlik qatnasların to`mendegishe su`wretleydi:

«...Xaliq jiladi sorli Xoja o`lgende.

Namazina xaliq qalmay jiynaldi,

Qaraqalpaq qazag`i da qiynaldi.

Tabitin sha`kirti qalmay aynaldi.

A`rman menen Ku`nxoja o`tti du`n`yadan...»

Ku`nxojanin` «tabitin qalmay aynalg`an» sha`kirtlerinin` qatarina Berdaq, O`teshler menen birge Omar Sugirimbet uli, Annaqul, Saribay siyaqli shayirlardi da kirgiziwge boladi. Revolyutsiyag`a shekemgi xaliqliq – demokratiyalıq bag`dardag`i qaraqalpaq a`debiyatınin` belgili wa`killeri bolg`an bul shayirlar da bir jag`ınan Ku`nxojanin` jerlesleri, ekinshi jag`ınan ruwxıy sha`kirtleri sipatında shayirdin` demokratiyalıq, realistlik traditsiyasin dawam ettirdi ja`ne ku`shli rawajlandirdi.

Qaraqalpaq shayiri Ayapbergen Musaevtin` belgili «Ta`rip» qosig`ındag`i:

«Mir Alisher, Jiyrenshege takabbil,

Ataqli shayirlar qaraqalpaqta» - dep teren` maqtanish penen aytqan shayirlarinin` birewi Ku`nxoja bolip esaplanadi. O`ytkeni, Ku`nxoja Ayapbergen Musaevtin` en` su`yikli shayirlarinin` birewi bolg`an, ol Ku`nxojanin` qosıqlarin xaliq arasında oqip ju`rgen «...A`jiniyaz, Ku`nxoja, Berdaq shayirlardin` shig`armaların yadqa oqiytug`in bolg`an».

Uliwma Ku`nxojani Jiyrenshege ten`ew Ayapbergen Musaevqa shekem de bar da`stu`r bolg`an. Misali Berdaq shayirlig`inin` en da`slepki baslang`an jıllarında o`zin (durisirag`i o`zinin` bolajaq ideyalin) tanistiriw maqsetinde o`zi tuwrali:

«...Jiyrenshedey so`zge sheber,

Ku`nxoja dep qarag`aysan`» - dep jazg`an edi. Usilayınsha Berdaq Ku`nxojani qaraqalpaq qazaq, qirg`iz xalıqlarınin` awizeki doretiwshiliginde xaliq danalig`inin` simvoli bolip esaplanatug`in Jiyrenshe menen ten` qatar

qoyadi, sol arqali oni dana shayir sipatida joqari bahalaydi. Bunnan Ku`nxojanin` ataqli qaraqalpaq shayirlari ta`repinen shayirliq dan`qtin` joqari kriteriyasi etip uslang`anlig`i ko`rinip tur.

Belgili qaraqalpaq xaliq shayirlari Abbaz Dabilov penen Sadiq Nurimbetovlar da qaraqalpaq klassik poeziyasinin`, sonin` ishinde Ku`nxojanin` bay traditsiyalarin sheber dawam ettirip rawajlandiriwshilar bolip esaplanadi. Sonliqtan olardin` Ku`nxojani u`lken so`z sheberi, ustaz shayir sipatinda jiyyi-jiiy tilge aliwi da ta`biyy na`rse.

Misali, o`z shig`armalarinda A.Dabilov haqiyqatshil shayir Ku`nxojanin` awir ta`g`dirin, biraq o`lmes doretiwshiligin aytsa, S.Nurimbetov o`zinin` «Berdaq shayir» poemasında Ku`nxojanin` u`lken ustaz shayir sipatindag`i obrazin jasadı. Belgili jaziwshisi J.Aymurzaevtin` «Berdaq» p`essasında Ku`nxoja Berdaqtin` ustazi, xaliqtin` aqilgo`y ha`m su`yikli adami sipatında bolip esaplanadi.

Sonday-aq professor S.P.Tolstov Ku`nxojani qaraqalpaq xalqinin` Xiywa xanlarinin` eziwshiligine qarsi gu`resinin` ideologlarinan biri bolg`an a`jayip shayir, dep ko`rsetedi. Tag`i bir shig`isti izertlewshi ataqli russ ilimpazi Z.E.Bertel`s qaraqalpaqlar tuwrali «o`tken o`mirde bunday xaliq bar dep ku`ta` az sandag`i qa`niygeli adamlar bilgen bul xaliq adamzat ma`deniyatina ku`ta` ha`m og`ada bahali u`les qosti» dep ko`rsete otirip, usi u`lesti jasag`an basqa qaraqalpaq shayirlari menen birge Ku`nxojani da joqari bahalag`an.

Qaraqalpaq xalqi o`zinin` en` ataqli, en` su`yikli shayirlari tuwrali tuwisqan xaliqlarg`a aytqanda da tuwisqan xaliqlar qaraqalpaq xalqinin` a`jayip perzentleri tuwrali aytqanda da bul xu`rmetli dizimde, a`lbette Ku`nxojanin` ati da maqtanish penen ataladi. Bul da Ku`nxojanin` u`lken shayirliq dan`qinin`, xaliq aldindag`i xizmetinin` gu`wasi bolip esaplanadi.

Ku`nxoja- haqiyqat xaliq jirshisi ha`m xaliq azamati sipatında bunday teren` hu`rmet penen joqari bahag`a ha`m ataq-abroyg`a toliq mu`na`sip edi.

3. Ku`nxojanin` o`miri haqqida birer so`z

Basqa o`tken qaraqalpaq klassik shayirlari siyaqli Ku`nxojanin` o`miri haqqida da o`z waqtinda jazilip qalg`an jazba hujjetler, biografiyalik mag`liwmatlar joq, bunday mag`liwmatlardi arawli tu`rde shayirdin` o`zi de jazbag`an, qaldirmag`an.

Sonliqtan Ku`nxojanin` o`mirine tiyisli materiylardin` tu`p deregi bolip onin` o`z shig`armalari, shayir haqqida og`an zamanlas basqa shayirlardin` aytqanlari, shayirdin` a`wladlarinin` basqa da oni jaqsi biletug`in informatorlardin` ilimiy ekspeditsiyalar da`wirinde bergen mag`liwmatlari xizmet etedi. Xaliqtin` su`yikli ha`m u`lken shayiri bolg`an Ku`nxoja haqqida bunday mag`liwmatlar og`ada ko`p ja`ne olar jaqin 50-80-jillardin` (Ku`nxoja haqqida mag`liwmatlar jiynaw 1930-jillardan baslandi) xaliq ta`repien ixtiyat penen saqlang`an estelikleri sipatinda ele jan`a ha`m haqiyqat.

Ku`nxoja o`zinin` jasliq jillarin Qaraqalpaqstannin` arqa ta`replerinde Aral ten`izinin` jag`alarinda o`tkerdi. Bul jerler qaraqalpaqlardin` Tu`rkistannan ko`ship kelgendegi da`slepki jaylag`an jerleri edi. Jiyen Jirawdin` «Posqan el» poemasinda su`wretlengen waqiyalarda tap usi jerlerde bolip o`tken. Bul da`wirdegi usi jerlerde ma`kan tutip ketken qaraqalpaqlardin` tiykarg`i kasibi baliqshiliq bolg`an. Ku`nxojanin` «Jaylawim», «Sazan aw», «Aq qamis», «O`lgen baliq» siyaqli shig`armalarinda mine usi jerdegi qaraqalpaqlardin` turmisi su`wretlenedi.

Ku`nxoja awil mektebinde oqig`an. Onnan keyin Qaraqum ishannin` medresesinde oqiy baslag`an. Biraq og`an oqiwdi tamamlamay-aq medreseni taslap ketkenligi tuwrali aniq sebepler belgili emes.

Shayirdin` o`mir joli ku`ta` awir boldi. Bul tuwrali onin` «Kim biler» degen qosig`i ko`p mag`liwmat beredi. «Yarim xosh endi» degen qosig`inda Ku`nxoja teren` qayg`iriw menen quwg`ing`a ushirag`anlig`in, sonin`

saldarinan tuwg'an jerin taslap, jat jerlerge ketiwge ma'jbu'r bolg'anlig'in aytadi.

Ku'nxojanin` shayirliq talantinin` rawajlana baslag'an da`wiri onin` awir turmisqa, quwdalawlarg'a to`ze almay ku'n qo`riw ushin basqa ellerge talap izlep ketken da`wirine tuwra keledi. Bul waqitlarda shayir da`slep Qizilqumdag`i ko`shpeli qazaqlar arasinda boladi, onnan keyin pu`tkil Xorezmdi gezedi.

Ku'nxoja o`zinin` doretiwshiligini tiykarinan miynetkesh xaliqtin` awir turmisin su`wretlewge, barliq ekspluatatorlardi ashkaralawg'a, gu`manizm, demokratizm ideyalarin, baxitli keleshek haqqindag`i qiyaldi jirladi. Onin` pikirnshe, eger-de quday xanlardi ha`m basqa da el basqariwshilardi duris jolg'a salsa, ja`miyetlik zulim-da bolmas edi ha`m xaliqta azap-aqiretlerge tu`spes edi. Sonliqtan ol qudaydin` qayirxomlig`inan da`metedi, ol miyrim etip awhaldi jaqsilawi mu`mkin dep ku`tedi. Biraq ol hesh qanday qayirdi da, hesh qanday o`zgeristi de ko`re almaydi. Xaliqtin` turmisi jaqsilanbaydi. Sonday-aq jeke turmisinin` awirlig`i, mu`ta`jlik ha`m judaliqlar, balasinin` o`limi, o`zinin` awiriwi shayirdin` geypara shig`armalarina pessimistik motivlerdin` payda boliwina sebepshi boldi. Misali, ol o`zinin` bir qosig`inda bilay dep jazadi:

«Qisqart so`zdi sori qaynag'an Ku'nxoja,

O`lgenin`she xoshlasip ket el menen»

Biraqta Ku'nxojanin` pessimizmi bul du'n`yadan ketiwge, gu`resten bas tartiwg'a shaqiratug`in passiv pessimizm bolg'an joq. Ku'nxojanin` pessimizmi ha`reketshen` pessimizm. Shayir ezilgen dixanlardi, shopanlardi, oraqshilardi ko`rip qayg`ilanadi, biraq ol xaliqtin` awir awhalinin` sebepshileri bolg'an xanlar, el basqariwshilar ha`m patshalar boladi dep iseniw, shayirdin` qa`tesi emes, al XIX a`sirdin` birinshi yarimindag`i qaraqalpaq xalqinin` sotsialliq-ekonomikaliq turmisi keltirip shig`arg'an kemshiligi bolip esaplanadi.

Ku`nxoja xaliq penen birge o`z da`wirindegi awirmanliqlardin` barlig`in bastan keshirdi. Ol o`zinin` barliq doretivshiligin xaliqqa, xaliqtin` ideallari menen tileklerin, aldag`i baxitli turmis haqqindag`i qiyalların jirlawg`a arnadi. Onin` ideyalari, shig`rmalardin` tematikasi ha`m tili xaliqqa jaqin.

Ku`nxoja u`lken xaliq shayiri. Egerde Ku`nxoja xanlardin` patshalig`in, biylerdi ha`m baylardi jirlag`anda ol ko`p siy-sawg`alar alg`an ha`m o`zin materialliq jaqtan ta`miyinlegen bolar edi. Biraq shayir onday etpedi. Ol xaliqtin` turmisi menen o`mir su`rdi, qiynaldi, jumis izlep qang`idi, ashliqta jasadi, shan`arag`ida azaplandi, biraq shayir xaliq haqqında jirladi, xaliq ushin jir do`retti, barliq o`mirin xaliq penen birge o`tkerip, xaliq shayiri bolip dunyadan otti.

Sonliqtan onin` shig`armalarindag`i barliq qarama-qarsiliqlarg`a qaramastan, ol qaraqalpaq xalqinin` en` su`yikli shayirlarinin` birewi bolip qaladi.

Xa`zir endi rasmiylesip ketken pikir boyinsha Ku`nxoja 1799-jili tuwilip, 1880-jili 81 jasinda qaytis bolg`an. Ku`nxojanin` sol ra`smiylesip ketken tuwiliw, qaytis boliw jillarinin` uliwma alg`anda duris keletug`inlig`in onin` qosiqclarında ushirasatug`in ayirim tariyxiy adamlardin` atlari da tastiyoqlaydi.

Misali, shayirdin` 1954-jili Qaraqalpaqstan ekonomika ha`m ma`deniyat instituti ta`repiyen sho`lkemlestirilgen ekspeditsiya waqtında u`zindi tu`rinde jazip aling`an bir qosig`ında (informator Moynaq rayoninin` 6-auilsovetindegi Kalinin atindag`i kolxozdan 85 jasar Na`ubet Ali uli degen kisi) Allaqulixannin` ati ataladi:

«...Bul a`sirde ba`zim boldi,
Xiywaxi shaxa razim boldi.
Allaqul Xorezm boldi
Ol shig`ip insaptan bu`gin.»

Tariyxiy derekler boyinsha Allaquli 1835-1842-jillarda xanliq etken Xiywanin` xani. Allaquli xannin` atin shayirdin` basqa qosiqlarinda da ko`remiz.

Al, shayir o`zinin` belgili «Tuye ekensen`» qosig`inda Ma`demin xannin`, sonday aq Ma`dreyim xannin` atin ataydi:

Shin`g`is xannan berregirek,
Ma`deminnen arrag`iraq.
Kiyip o`tken zer-zerbaraq
Ma`dreyim xandi bilermissen`?

...Patshanin` sensen` jas mali,
Uqsag`an malg`a dushmani,
Ma`demin xannin` bas mali
Jeti atasin bilermissen`?

Tariyxiy mag`liwmatlar boyinsha Ma`demin (Muha`mmed Amin) 1845-1855jillardag`i Xiywanin` xani ha`m mine usi Ma`demin xannin` shaqiriwi menen Ku`nxoja Xiywag`a aldirilip qosiq aytqan. Al Ma`dreyim (Muha`mmed Raxim) bolsa 1810-1825-jillardag`i Xiywanin` xani.

Basqa qaraqalpaq klassik shayirlarinin` qosiqlarinda ushirasatug`in geypara qatarlar, sonday-aq ekspeditsiyalar waqtinda informatorlardin` Ku`nxoja tuwrali basqa klassik shayirlarg`a baylanistirip bergen mag`liwmatlari-da, shayirdin` usi jillar arasinda jasag`anlig`in tastiylay aladi.

Shayirdin` o`mirine tiyisli tag`i bir narse-onin` shin ismi haqqindag`i ma`sele. Usi waqitqa shekemgi Ku`nxoja tilge alinatug`in barliq

materiyallarda shayirdin` shin ati Jiyemurat, al Ku`nxoja a`debiy laqabi dep tastiyclanip ju`ripti.

Bizin` bul maselege kewil bo`liwimizdin` sebebi, geypara joldaslar arasinda nege Ku`nxoja dep laqap qoyilg`anlig`in, ol so`zdin` etimologiyasin izlep awereleniwshilik, sonday-aq quwdalaniwdan o`zin saqlaw ushin Ku`nxoja o`zine jasirin laqap tag`ip alypti-mish dep vulgar tu`rde tastiyclawshiliq ushirasadi.

Haqiyqatinda bulardin` ba`ri de bizin`she ka`te. Ku`nxoja shayirdin` a`debiy laqabi emes, shin ati.

Ku`nxojanin` shin ati Jiyemurat dep en` da`slep shamalag`an a`debiyatshilar shayirdin` «A`rmanda» degen qosig`indag`i mina qatarlarga tiykarlang`an:

«...Jiyemurat atin` ja`ne Ku`nxoja

Bul du`n`yadan o`ter boldin` a`rmanda...»

Uliwma Jiyemurat degen atti Ku`nxoja o`zinin` ko`p qosiqlarinda keltiredi. Usinday etkenligin ol «Basti xor a`yler» qosig`inda arnap eskertken de:

Jiyemurat edin` ta`nde quwatim,

Ah urg`anda belde da`rman ma`detim.

Seni aytpaq u`yrenisken a`detim,

Shayir Xoja ag`an dat-biryan a`yler.

Bul u`zindiden Jiyemurat penen Ku`nxojanin` ekewi eki basqa adam ekenligi tag`i da ayqiniraq ko`rinip tur.

Ku`nxojanin` a`kesi Ibrayim og`ada ka`mbag`al adam bolg`an. Ol ku`ta` erte waqittan qaytis boldi da, balalarina o`zine o`mir boyi joldas bolg`an

joqshiliq azabinan basqa hesh na`rseni miyras etip qaldira almadi. Ku`nxojanin` anasi da ku`ta` jastan o`lgen. Shayir o`zinin` bul awir jag`dayin, jastan ata-anadan ayrilip jetim qalg`anlig`in, sonin` menen birge, o`zinen kishi jetim balalardi bag`iwdin` da o`z moynina tu`skenligin jiyyi-jiiyi eske tu`siredi:

«...Anadan jetim qalippan
Qan`g`irg`an jetim bolippan...»

Bul jerde tek anasinin` g`ana emes, al a`kesinin` de o`lgenligin aytip otir. O`ytkeni xaliq tu`siniginde «qan`g`irg`an jetim» degen so`z dizbegi a`dette a`ke menen ananin` ekwinin` de o`lgenligin, onin` u`stine ku`ta` jastan o`lgenligin an`latadi. Shayir o`zinin` «A`rmanda» degen qosig`inda bilay dep jazadi:

Atam o`ldi ra`ha`timdi ko`re almay,
Shalqip shadi-qurram bolip jure almay...»

Bul u`zindidegi «Atam o`ldi ra`ha`timdi ko`re almay»-degen qatar da shayirdin` a`kesinin` jastan o`lgenligin aniq ko`rsetedi.

Ku`nxoja xaliq turmisin sheberlik penen su`wretley alg`an o`tkir so`zli shayir g`ana emes, qaraqalpaq dalasin o`z hawazi menen jan`latqan baqsi da bolgan. Shayirdin xaliq puxtaliq penen saqlap kelgen ajayip qosiqlari, og`an zamanlas, onnan son` o`tken, oni ustaz sipatinda tilge alg`an shayirlardin` aytqanlari, xaliqtin` esteligi onin` u`lken shayirlik`in da`lillese, onin` ataqli baqsi bolg`anlig`in tastiylaytug`in mag`liwmatlar da ko`p.

Ku`nxoja Xiywa, U`rgenish ta`replerinde bolip, bay jer iyelerinin` qolinda diyxan bolip isledi.

Shayir o`zinin` bul jag`dayin «Ku`n qayda», «Bolarma eken», «Qashan ko`rermen», «Eshkim bar» ha`m basqa da ko`plegen qosiqlarinda ashii ko`rsetedi, uliwma onin` qaysi shig`armasinda bolmasin ku`nlikshilik turmisti haqiqat o`z basinda tikkeley keshirgen adamnin` so`zin esitiw mu`mkin.

Misali onin` belgili, «Ku`n qayda» qosig`i tutasi menen jalshiliq turmisti su`wretlewge arnalg`an. Qosiqtag`i:

«Ordiq oraq, shaptiq otin, qazdiq jap,
Terdik masaq, iynimizge saldiq qap,
Jas o`mirler gu`ldey soldi bolip sap,
Bul ju`risten endi bizge ku`n qayda?
Ku`ni-tu`ni ordiq pishen, salini,
Gu`zdin` ku`ni jaydiq pisken tarini,
O`mirnshe bir toymadi qarini,

Ash jalan`ash biz sorlig`a ku`n qayda?» - degen qatarlarda shayir o`zinin` awir jag`dayda ha`m mu`ta`jlikte jumis islegenin, baylardin` barliq jumisin islep, barliq ku`shin sarp etse de ya jep isherge, ya kiyer kiyimge jalshimag`anlig`in so`z etedi.

Shayir «Shopanlar» qosig`inda shopanlardin` o`mirin, sipatlarin ha`m sezimlerin a`jayip da`rejede toliq ha`m ko`rkem su`wretley aliwg`a shayirdin` ku`shli poetikaliq talanti g`ana emes al en` tiykarinan onin` usi turmisti o`z basinan keshiriwi sebepshi boldi desek, bul hesh asira ketiwshilik, a`debiy protsesste tikkeley bastan keshiriwdin` ku`shin arttirip jibergenlik bolmas edi.

II-Bap. Ku`nxoja shig`armalarinin` sotsialliq ten`lik ma`selesi

1. Ku`nxoja shig`armalarinda zaman shinlig`i

Ku`nxojanin` shig`armalari, oni en` aldi menen, jasag`an zamanindag`i barliq xarakterli xa`diyselerdi o`z zamaninin` aldin`g`i qatarli aqildar adami, ha`r bir ja`miyetlik ha`diyseni, turmistag`i waqiyalardi ko`pshilik xaliq massasinin` ko`zi menen ko`rip ha`m burmalamastan su`wretlegen realist sipatinda tanitip turadi.

Ku`nxojanin` qosiqlarinda o`zi o`mir surgen XIX-a`sir qaraqalpaq turmisi ushin xarakterli bolg`an barliq turmis kartinalari, barliq a`hmiyetli waqiyalar, xaliqtin` barliq ku`n-ko`ris ka`sipleri-diyqanshiliq ta, sharuashiliq ta, baliqshiliq ta bul ka`siplerdin` barliq qiyinshiliqlari menen azaplari da orin alg`an. Shayirdin` qosiqlarinda qaraqalpaq xalqinin` basina feodali xanlar menen olar ju`rgizgen ta`rtiplerden basqa ha`r tu`rli ta`biyat stixiyalari usag`an awir jag`daylar kartinası ko`rinip turadi.

A`lbette, shayirdin` realistligi, barliq tariyxiy waqiyalardi, o`z a`sirinde neler bolg`an bolsa, olardin` barlig`in xaliqtin` ku`n-ko`ris ka`siplerinin` barliq tu`rlerin, xaliqtin` neler menen shug`illang`anin, nelerdi islegenligin qaldirmay ko`rsetkenliginde g`ana emes; shayir tek bunin` menen sheklense, onin` xizmeti u`lken realist da`rejesine ko`terilmey, tek zamanlas turmisti qaldirmay baqlag`anliqtan g`ana ibarat bolar edi. Al Ku`nxoja xaliqtin` diyxanshiliq, sharwashiliq, baliqshiliq ka`siplerin su`wretlegende, usi ka`sipler menen shug`illaniwshilardin` qaysisinin` maldi tawip, g`a`lleni o`ndirip, baliqti awlag`anlig`in, qaysisinin` tabilg`an maldan, o`ngen g`alleden, awlag`an baliqtan ra`ha`tlengenligin, usig`an baylanisli ja`miyette tutatug`in orni boyinsha tu`rli-tu`rli bul toparlardin` turmis jag`daylarin ashıp ko`rsetedi.

O`zinin` «Jaylawim» degen qosig`inda:

«Birneshe sheni maqsetine jetirip,

Birneshe sheni qayg`i-qapa ettirip»

Ku`nxo janin` qosiqlarindag`i jersiz, malsiz jarlilardin` awir turmisin su`wretlew-tariyxiy faktlar menen aniqlang`an XIX a`sir qaraqalpaq turmisinin` siyasiy-ekonomikaliq jag`dayi menen dup-duris keledi.

XIX a`sir qaraqalpaq turmisinin` xarakterli ko`rinislerinen biri-jer, suw, o`ndiris qurallarinin` uriw basi feodallar, bay, biy-ataliqlardin` qolinda boliwi desek, ol jag`daylardi tastiyoqlaytug`in qatarlar onin` ha`r bir qosig`inda gezlesedi.

«U`stinde shapani terleri ag`ip,

Qanin sorip arqasina ot jag`ip,

Tiken kirip ayag`inan qan ag`ip,

Etiksiz tog`ayda ju`rgen shopanlar» - dep sharwa baylar qolinan ezilgen shopanlardin` awir turmisin su`wretleytug`in «Shopanlar» qosig`inda ashliq-aptdaliqtan qani qaship, ku`ndiz-tu`ni tinimsiz, jalan`ash-jalpi asqar qumlardi aralag`an, du`n`yanin` barliq ra`ha`tinen bos qalg`an, elsiz-ku`nsiz qula du`zde ju`rgenlikten ko`zi tinip, qulag`i sarsilg`an, qayg`i-qapaliq basqan, etleri qus tu`tkendey tilkim-tilkim, tariqqan, beti targ`il bolip ketken, arqasin biyt jep, tayaq tilip ezilgen, topiraqqa bilg`anip, shan` jutip issida da, suwıqta da to`seksiz dalada jatqan, ko`z jaslari menen Qizilqumdi sel etken shopanlar turmisinin` ayanishli korinisin og`ada sheberlik penen adamnin` ko`z aldına elesletken shayir, olardi bul azapqa kimler salg`anlig`in, olardi bul azapqa nenin` duwshar etkenligin, olardin` baqqani kimnin` mali ekenliginde aship ko`rsetedi:

«...Qayisip baqqani baydin` qoylari,
Bir ilaqqa u`sh jil ju`rgen shopanlar...
...Qaynag`an issida qumlardi basip,
Alan`lap ko`zleri aqildan sasip,
Qoyi jayilg`anda arqasin qasip,
Ku`ni ushin ju`rgen g`a`rip shopanlar»

Bul u`zindide jarli xaliqtin` jersizlik, malsizliq saldarinan ku`ni ushin baylardin` qoylarin baqqani, mal iyeleri-tek baylar ekenligi aniq ko`rinip tur.

Uliwma shayirdin` qosiqclarında u`stem topar adamlarinin` sansiz mallari menen jeri, san-saltanatli, miynetsiz o`mirleri aship su`wretleniwi menen birge, usig`an qarama-qarsi jarlilardin` jupiniliq jag`dayi menen qulliq miynetleri su`wretlenedi. Onin` qosiqclarinin` hesh birinde jarlinin` jeri haqqında da, jayilip ju`rgen mali haqqında da so`z joq. Shayir sonsha qosiqclarında jarlidan tek o`zinin` jalg`iz eshkisi haqqında so`z etedi. Shayirdin` qaysi qosig`in oqisan`da o`tkendegi qaraqalpaq xalqinin` turmisi adam shidamasliq awir ha`m qayg`ili korinisler menen ko`z aldın`da turadi.

Shayir qaharman obrazin jasawda tek olardin` turmisin ko`rsetip g`ana qoymay, al, erkinlik ushin gu`reske o`zi belsene qatnasiwshi boldi. Bul Xiywa xanlig`ına barip qaytiw saparınan ha`m Turkstan bette ju`rgende qazaq jarlilarinin` arzasin aytıp Alliyar Xang`a barg`anlig`ınan ko`rinedi. Qosiqtin` mazmunına qarag`anda Ku`nxoja qazaq ha`m qaraqalpaq xaliqlarinin` xang`a, biyge qarsi islegen narazilig`inin` basında bolg`an, usi jumislar oni Xiywa xanlig`i aldında da bas iymewge alıp keldi.

Ku`nxojanın` «Umitpaspan» qosig`i ha`mmege belgili. Talap etse, onin` mazmunında aytıp bere aladi. Biraq onin` o`zgeshelikleri qanday, ne ushin Ku`nxoja do`retiwshiliginin` leytmotivi dep ataladi, onin` Xiywa xanlig`inin` jawizlig`i jo`nindegı mag`liwmatlar menen jarli miynetkeshlerdin` aqıl-oyın

bayitiwdag`i a`hmiyeti qanday ekenligi tuwrali ga`p ketkende ol jo`ninde ele ko`p na`rse aniq emes ekenligi ko`rinip turadi.

U`sh ag`ash tur ken maydanda,
Ornalasip Qizil qang`a,
Qiyilip ha`m shibin jan da
Turg`anlarin umitpaspan.

Bul dar edi ko`ringen,
Ko`p adamlar ildirilgen,
Tabanlari tildirilgen,
Bulardi hesh umitpaspan.

Qosiqtin ideyaliq mazmuni shayirdin` waqiyalardi qalay bahalap atirg`anlig`inan, ne aytpaqshi bolip atirg`anlig`inan ko`rinedi. Ja`ne de sonin` ushin mina qatarlarga a`hmiyet berip qarayiq.

Ko`z-jas to`gilip dalag`a
Qaramay ata balag`a
Keldik ataqli qalag`a
Buni hesh bir umitpaspan

Adam o`lgen jayip qushaq,
Ko`zdin` jasi monshaq-monshaq,
Qollarinda o`tkir pishaq,
Jallatlardi umitpaspan.

Kirdik qalag`a tez ju`rip.
Antaladi iytler u`rip,

Taxt u`stinde dawran su`rip

Turg`an xandi umitpaspan.

Bundag`i «ko`z-jas to`gilip dalag`a», «Adam o`lgen jayip qushaq», «Taxt u`stinde da`wran su`rip» degen qatarlar ma`nilik jaqtan o`lgen adamlar-jarli miynetkeshler, taxt u`stinde da`wran su`rgen-xan, biy, molla-iyshanlar bolip esaplanadi. Demek, bul jerde waqiyani bahalawda kimlerdin` ko`z-qarasin, kimlerdin` ma`pin jaqlap turg`anlig`i, waqiyani shayirdin` qalay bahalap atirg`anlig`i ashik-aydin ko`rinip turadi. Ol Xiywa xanlig`inin` jawizlig`in, a`dalatsizlig`in duris ko`rsetedi, sol arqali miynetkesh massani azatliq ha`m erkinlik ushin gu`reske ta`rbiyalawdan ibarat.

Xiywa xanlig`inin` sarayin ha`m siyasatin a`shkaralawda shayir ko`p g`ana poetikaliq so`z dizbeklerin paydalanadi. Xannin` darin «u`sh ag`ash» dep ataydi. «Ko`z jas to`gilip dalag`a, qaramay bala atag`a», «Lapgo`y dep shawqim ko`terdi», «Men olarg`a hesh jaqpadim», «Xiywa xan keldi qasima, saldi za`wlimdi basima», «Xan aqilsiz dep taxtta», «Baylandi a`bden eki qol» qaytip Xiywag`a kelmespen, so`z aytti sira` demespen» degen qatarlarda shayirdin` so`zdi orinli qollaniwdag`i ne degen sheberligi jatqanlig`i ko`rinedi. «Baylandi a`bden eki qol» degennin` o`zinde pikir sonday teren` ha`m iqsham beriledi. Bul jaza tek Ku`nxojanin` xan sarayinda aytqan qosiqdari ushin berilgen jaza emes, bul jaza shayirdin` barliq o`miri ushin tuwdirilg`an qa`wip, xaliqtin` azatliq ha`m erkinlik ushin alip barg`an gu`reslerin tunshiqtiriw degen so`z. Xiywa xanlig`i tap solay isledi de, biraq xaliq massasi hesh waqit o`zinin` azatliq ushin bolg`an gu`reslerin toqtatqan joq. «Umitpaspan» shig`armasindag`i Ku`nxojanin` barliq pikir onin` shig`armalarinda su`wretlengen waqiyalar menen baylanisli, misali, joqarida aytilg`an qatarlarda xaliq turmisinin` haqiyqatlig`i ekinshiden, xaliqtin` xang`a biylerge molla iyshanlarg`a ariz aytqan shag`imlarinin` na`tiyjesiz bolip qalatug`inlig`in ko`rsetiwshi fakt bolip tabiladi.

O`miri boyi o`zinin` barliq ha`reketlerinde, sonday-aq shig`armalarinda shayir xaliqtin ma`pin qorg`aydi, sonsha zulimliqti ko`rsetip otirg`an Xiywa xanlig`ina qarsi shayir xaliq ma`pin qorg`aw pozitsiyasinda turadi.

Qaytip Xiywag`a kelmespen,
So`z aytti sira` demespen,
O`z erkimdi hesh bermespen,
Qorliqlarin umitpaspan.

degeni shayirdin` miynetkesh xaliqtin` xanliqqa qarsi qaratilg`an so`zi edi. Bul so`z Ku`nxoja ta`repinen qatan` saqlanadi.

2. Shayirdin` sotsialliq ideyalari

Belinskiydin` ju`da` duris ko`rsetip ha`m konkret tu`rde ko`rsetkenindey-aq «Toliq ha`m saw ju`rekte watan tag`diri zil bolip jatadi, ha`r bir ar-namisli adam watan menen qan qatisqan jaqinlig`in ha`m baylanisin teren` sezinedi...Janli adam o`z ruwxinda, o`z ju`reginde, o`z qaninda ja`miyettin` turmisin saqlap ju`redi; ol onin` awiriwlari menen qiynaladi, onin` azaplari menen japa shegedi, onin` sawlig`i menen jasnaydi...» Bunday etpegen o`mirdi ulli kritik o`lim dep ataydi.

Ku`nxojanin` barliq do`retiwshiligi-oni usinday o`z watani menen qan qatisqan jaqinlig`in ha`m baylanisin sezip, birdeyine o`z xalqinin` tag`diri haqqinda oylanip jasag`an, o`z tuwilg`an elin barliq ju`regi menen su`ygen u`lken patriot sipatinda tanitadi. Shayirdin` o`zine zamanlas xaliq turmisinin` ayanishli korinisin awir qayg`iriw ha`m shin tilekleslik penen jirlawinda, xaliqti awir ku`nge salg`an barliq ekspluatatorlardi tartinbay a`shkaralawinda, hesh qanday quwg`in ha`m jawizliq jazalawlardan tartinbastan xaliqtin` so`zin aytip eziliwshilerge baxitli keleshek, eziwshilerge apat tilewinde shayirdag`i usi teren` patriotliq sezim basshi rol` oynaydi. Ku`nxoja jasag`an awir a`sirde Ku`nxoja aytqan so`zlerdi aytiw ha`m Ku`nxoja ashqan haqiyqatlardi ashiw ushin-o`z elin, o`zinin` miynetkesh xalqin shin jurekten su`ygen,sonliqtan onin` isi ushin, onin` so`zin so`ylep, jirin jirlaw ushin barliq qiyinliqqa azamatliq penen bas tikken patriot boliw kerek edi. Ku`nxoja mine usinday patriot boldi, shayirdin` ha`r bir qosig`inda onin` patriotliq hawazin esitemiz, onin` ha`r bir qosig`i xaliqtin` o`miri menen, ruwxı menen, qayg`isi ha`m u`mitleri menen do`regen.

Shayir o`z elin, o`z xalqin, o`z jerinin` barliq ta`biyatin, xalqinin` en` jaqsi da`sturleri menen minez-qulqin og`ada teren` su`yedi. Biraq elinde bardin` ba`rin jalpilamay su`ymeydi, xaliqti ezip, azaplap otirg`an eziwshilerdi, olardin` iplas minez-quliqlarin jerkenish penen jek ko`redi.

Shayirdin` o`z eline, miynetkesh xaliqqa bolg`an muxabbati eziwshi zalimlarga bolg`an jekko`riwshiligi menen tag`i da tolig`ip, teren`lesedi. Ku`nxoja do`retiwshiliginin` ideyaliq mazmunin du`ziwshi basqa da motivlardin` barliq qosiqlarda aralasip kele bergeni siyaqli el-xaliq temasi da shayirdin` sotsialliq ideyalarin belgilewshi qatarlar da onin` ha`r bir qosig`inda basqa motivler menen aralas kelip otiradi ha`m turaqli motiv sipatinda shayirdin` ha`r bir qosig`inan nizamli orin aladi. A`sirese el-xaliq temasi menen shayirdin` sotsialliq ideyallari bir-birine basqa motvlerden de tig`iz jaqin bolip sa`wlelenedi. Shayir o`z xalqinin` ta`g`diri, el-xaliqqa o`zinin` teren` muxabbatin bayan etken ha`r bir orinda xaliqtin` jaqsi o`miri haqqindag`i sotsialliq ko`z-qaraslari menen ideyallarinda a`lbette, qosip aytadi.

Shayirdin` tuwg`an eline bolg`an jilli sezimleri onin` avtobiografiyalik xarakterge iye «Jaylawim» qosig`inda ayriqsha teren` bayan etilgen. Qosiqtin`:

«Ata jurti Tu`rkstannan kelgeli,
Ata-babam qonis basqan jaylawim,
Anadan tuwg`ali, esim bilgeli,
Oynap qatar o`sken kalin` jaylawim»

dep baslanatug`in birinshi kupletinen baslap-aq oqiwshig`a tuwilip o`sken elge degen shayir muxabbatinin` jilli lebi uradi. Bunnan keyin shayir tuwilip o`sken jerinin` geografiyasin, ta`biyatin, adamlarin, eldin` ka`sibin, o`zinin` jaslig`i menen baylanisli bolg`an esteliklerin o`zinin` tuwip o`sken jerin, tuwisqan xalqina degen en` jaqsi tileklerin, xalqinin` keleshegi tuwrali jaqsi u`mitlerin, xalqinin` jaqsi da`stu`ri menen dosliq, miyribanliq, birlik siyaqli jaqsi minez-qulqin su`wretleydi. Usilardi su`wretlep kelip shayir tuwilg`an eline:

«...Ko`z ashıp ko`rgenim ha`m ju`rgenim sensen`

Ko`zime totiya tuwgan jaylawim» - dep u`ndew etedi.

El xalıqtın` ma`pin emes, o`z jekke baslarının` ma`plerin g`ana oylag`an, sol ushin qaraqalpaq xalqının` milliy birligine, qaraqalpaq uriwlarının` ja`mleniwine qızıqpag`an uriw basi feodallardıń ko`z-qaraslarına, uriw basi feodallardıń bunday ko`z-qaraslarınan ma`pdar bolıp qaraqalpaq uriwlarının` ala awızlıg`ın ra`smiy tu`rde gu`jitip, bekkemlep kelgen Xiywa xanlarının` siyasatlarına tikkeley qarama-qarsi shayır qaraqalpaq xalqının` birliğı, tatiw doslıg`ı siyaqlı a`diwli ideyalları ilgeriletedi. Shig`isi jag`ınan qoldawlı uriwinin` perzenti bolg`an Ku`nxoja qaraqalpaqtın` basqa uriwlari da hesh qanday jat emes, shayır olardıń ta`g`diri menen turmisına heshte biyta`rep qaramaydı, bir so`z benen aytqanda, Ku`nxoja barlıq qaraqalpaq xalqının` perzenti sipatında xalıq birliğin en` jaqsi, en` za`ru`rli belgi sipatında xarakterleydi. Misali shayır:

«...Qıtay, Qon`rat, ha`mme qalın` el menen

Ata-babam awqat etken jaylawim...

...Bes toqsan muytennin` ata-abası.

Ani tuwg`an mexribani anası,

O`rbip-o`sip jalshimag`an balası,

U`stinde olar-da o`sken jaylawim...»

dep o`z elin barlıq qaraqalpaq xalqının` su`yikli eli sipatında xarakterley kelip, dushpanlarına qarsi barlıq xalıq «...birikkende kokeylerin keskenbiz» dep ko`rsetedi.

«Jaylawim» qosig`ında shayır tuwg`an eline teren` sezimlerin bayanlawı menen birge, xalıqtın` basındag`ı awır qayg`ılı turmistı da, sol awır turmisqa

baylanisli xaliqtin` patriot perzenti sipatinda o`zinin` mun`li sezimlerinde jan-jaqli bayan etedi. Qosiqtag`«Jetim jilay, ilaq man`iray ku`n kesher...»

«A`rman bilen ayra tu`sken jaylawim...»

«Da`rtim qozg`aladi aytqanda seni...»

Siyaqli ko`plegen qatarlar usini ko`rsetip turadi.

Al qosiqtag`i:

«Jaylawim Jalayir ko`pir ha`m Bo`get

Suw kelerme degen bizde bar u`mit,

Shaqaq urar aqir bir ku`n qiz-jigit,

A`rman menen qayg`ida o`sken jaylawim...

...Saw bolsa akiri adamnin` deni,

Sawbet qurar birge o`sken jaylawim...»

degen qatarlar shayirdin` o`z tuwg`an elinin` mu`ta`jin, keleshek haqqindag`i jaqsi tilekleri menen u`mitlerin bayan etedi.

Xaliqtin` birligin a`diwlew, xaliqtin` qayg`ili turmisin, keleshekten jaqsi u`mitin, jat jurtlarda jallanip miynet etip ju`rgen qaraqalpaq jarlilarinin` eldi sag`iniw sezimlerin bayan etiw Ku`nxojanin` basqa da ko`pshilik qosiqlarinin` xarakterli belgisi bolip ha`m bular-shayirdin` do`retiwshiligindeki patriotliq motivtin` bir bo`legin du`zedi.

Minekey shayirdin` onday mazmundag`i qosiqlarinan geypara misallar:

«Bir ketkenler el diydarin ko`re almas...

Ayra tu`stim tuwip-o`sken elimnen...»

(O`lim)

«Tuwg`an jerlerin sag`inip,

Qayg`idan ha`ykel tag`inip,

Hal sorasqang`a shag`inip,

Qayg`ida ju`r oraqshilar.

O`sken jerine jete almay,
Jumisti taslap kete almay,
Asqar qumlardan o`te almay,
Qayg`ida ju`r oraqshilar.»

(«Oraqshilar»)

Keltirilgen misallardan ap-ayqin ko`rinip turg`aninday-aq elden judaliq qayg`isi, eldi sag`iniw sezimi-jarli xaliq basindag`i awir azaplardin` ajiralmas ha`m u`lken bo`legi etip su`wretlenedi.

Shayirdin` «Kel-kel Xoja o`zine kel» degen qosig`indag`i:
«...Ag`ayin bolsin ko`p bolsin,
Awzi birlikli, shoq bolsin»

degen qatarlar bolsa, «Jaylauim» qosig`inda bayan etilgen el birligi haqqindag`i ideya menen toliq u`nles.

Kuxojanin` o`z qosiqlarinda xaliqti birlikke, milliy ja`mleniwge, qaraqalpaq uriwlarinin` o`z-ara ja`mlenip tatiw jasawina shaqiriwinin`-xaliqtin` haqiyqat tilegin ha`m turmisliq ideyalin bayan ete otirip, bul ma`seledegi uliwma xanliq, bay-feodalliq ja`ne diniy ko`z-qaraslarg`a pu`tkilley qarama-qarsi keletug`in shayirdin` patriotliq umtiliwlarin ko`rsetiw menen birge, onin` sotsialliq-ja`miyetlik ko`z-qarasindag`i u`lken progressiv moment ekenligin de ayriqsha belgilep o`tiw kerek. Xiywa xanlarinin` qaraqalpaqlardin` milliy birligin idiratiw boyinsha arnawli siyasat tutqanlig`i ha`m qaraqalpaq feodallarinin` da usi siyasatqa sadıq xızmet etkenligi tariyxiy fakt. Xalıqtin` birligin idiratıp, uriwlardı ala auızlıqta uslaw-ulıwma barlıqfeodal xanlardın` ra`smiy siyasati bolg`an. O`tken a`sirdegi belgili qazaq ilimpazi Sh.Walixanovtin` miynetlerinde keltirilgen qazaq xani Abilaydin` o`z balalarına aytqan to`mendegi wa`siyati bizin` bul

aytqanimizdin` ku`ta` xarakterli misali bola aladi. «Hesh qashan,-dep wa`siyat etken Abilay,-qirg`iz uriwlari arasindag`i isti toliq sheshpew kerek, o`ytkeni, kelispewshilik penen ala awizliq g`ana xan vlastinin` bekkem tiregi boladi.» Xiywa xanlarinin` qaraqalpaqlardin` milliy birigiwine tosqinliq jasawinin`, uliwma milliy birlik ma`selesine xanliq-feodalliq, diniy ko`z-karastin` siri da, deregi de mine usinda.

O`tken a`sirde qaraqalpaq arasinda bolg`an Kaulbarstin` bergen mag`liwmatlari da bul ma`selede u`lken a`hmiyetke iye. Kaulbars jalpi alg`anda xaliqlardin` aralasip ha`m tatiw jasap otirg`anlig`in, sonin` menen birge ayirim ala awizliklardin` da orin alg`anlig`in ayta kelip, buni «Del`tada jasawshi qa`wimlerdin` ha`zirgi bir-birine dushpanliq qatnasi... dini xarakterdegi sebep penen ku`sheydi...» dep ko`rsetedi. Usi jag`daydi xarakterley kelip avtor bul jerde jasawshi xaliqlardin` arasindag`i dosliq qatnastin oraydan uzaqlang`an sayin kushli ekenligin ayriqsha atap ko`rsetip bilay dep jazadi:

«Oraydan uzag`an sayin diniy fanatizmnin` pa`seyiwi,-bunda a`lbette bas rol`di oynaydi» Sonday-aq avtordin` bayan etiwinen xaliqlar arasindag`i alako`zlik «en` bay qaraqalpaqlar arasinda abiroyli adamlarg`a» ta`n ekenligi de ayqin ko`rinip turadi.

Usi faktler tiykarinda Ku`nxojanin` xaliqti birlikke shaqiriw ideyasi ra`smiy xanliq siyasat penen ra`smiy u`stem diniy-feodalliq ideologiyag`a qarsi haqiyqat xaliqliq ha`m progressiv ko`z-qaras edi.

Shayirdin` o`z elinin` ta`biyatin muxabbat penen su`wretlewi de onin` patriotliq sezimlerin bayan etedi. El ta`biyati- qansha qiyinshiliq qo`rse de, shayirdin` o`z eli, balalig`i, jaslig`i o`tken jer, ata-anasi, tuwiskan-tuwg`ani, xalqi jaylasqan jer, sonliqtan onin` ko`rki, ha`r bir qiri menen oyi, suwi menen sho`l shayirg`a sawlatli, su`ykimli bolip ko`rinedi. Shayir o`zi su`wretlegenindey aq «ne kiyin isleri bastan o`tken» Qizilqumg`a da maktaw ha`m muxabbatli qatarlar bag`ishlaydi.

«Munarlanip ko`rinesen` alistan...
Qirimnin` qirinday tu`rin` Qizilqum...
Qara tawdan keyin emes kelbetin`,
Dumang`a tutilip turadi shetin`...» h.t.b.

Ku`nxoja miynetkesh massanin` awir turmisin su`wretlep, xaliqti awir turmisqa tu`sirip otirg`an jag`daylardi izlep g`ana qoyg`an joq, ol o`zinshe xaliqtin awir turmistan kutiliw jolin da izledi. Ol o`zinin` aldina xaliqtin` turmisi qanday, kim jaqsi, kim jaman o`mir su`redi, birewler nege jaqsi, birewler nege jaman o`mir su`redi degen sorawlar menen birge, qanday jol menen miynetkesh xaliqtin` jaqsi o`mirge jetiwi mu`mkin, turmistin` tiregi nede? degen sorawlardi da qoydi ha`m o`zinshe juwap berdi. Bul boyinsha onin` usi tema basqa qosiqlarg`a qarag`anda arnawli so`z etilgen «El menen», «Nege kerek» qosiqlari a`hmiyetli orin tutadi. Bul eki qosig`inda shayir Xiywa saparinan qaytqannan son` xang`a juwap sipatinda jazg`an siyaqli.

«Nege kerek» qosig`i nasihatliq mazmunda jazilg`an bolip, shayir bunin` da`slepki qatarlarinda turmis, ta`biyat ha`diyselerinin`, ka`sipke, ku`n ko`riske baylanisli zatlardin` nizamliliqlarin so`z etetug`in didaktikaliq pikirler aytadi: ashilg`an gu`l sayrag`an bu`lbil menen ha`m ma`n`gilik solmawi menen jaqsi, aqqan suwlar egindi qandiriwi, waktinda tasip, waktinda kaytiwi menen jaqsi, asqar tawlar to`besi bultqa tiygen biyikligi, esken qatti samali menen ko`rkem, qara jamg`ir kerekli wakitta jawsa g`ana paydali, keyninen jadirag`an jaz keltirip, jerdi gu`lletiwi menen jaqsi, aldinan shiqqan awdi alsa, pa`tlenip qag`ip, joq jerden an` tapsa g`ana qarshig`ani ha`m tazini maqtaw orinli, qos bedewdin` ko`rki-ju`yrikligi menen belgilenedi; shayirdin` pikirinshe, qanday na`rseni bolsa da maqtaw onin` adam turmisinin` talabin qalay qanaatlendirg`anina tiykarlaniwi kerek:

«...Sarqirap suwi aqpasa,
Ekken eginler qanbasa,
Waqtida tasip-tinbasa,
Aqqan suwlar nege kerek?...
...Jadirap jazi bolmasa,
Shuwakli qog`al qilmasa,
O`z waqtinda jawmasa,
Qara jamg`ir nege kerek?...»

Biraq bular «Nege kerek» qosig`inin` tiykarg`i mazmuni emes, al qosiqtin` tiykarg`i mazmunina kiris esabinda xizmet etetug`in tu`sindiriwshi bo`lim. Shayir qosiqtin` tiykarg`i mazmuni etip, eldin` jaqsi ku`nge shig`iwi ushin el qorg`aytug`in perzentin`, el basqaratug`in basshinin`, el biylewshi xan, ka`tqudalar din` aldina qoyilatug`in talapti so`z etedi. Eldin` jaqsi perzenti bolatug`in adam batir bolsin, hesh na`rseden qoriqqay, ku`n sayin, belin bekkem buwsin, eski kekti kuwsin, dushpang`a qarsi taymay gu`reske tu`ssin, bulardi islemese ol eldin` hadal perzenti bola almaydi, deydi shayir. Shayir batirliqtin` sharti-tek kushlilik ha`m korikpaslik dep karamaydi, al sol kush ha`m eldi jaudan qorg`awg`a jumsau, xalik penen doslik katnasta bolu dep karaydi, bunday etpegen batirdi da, paluandi da shayir «Korkak paluan, kuri batir» dep ataydi. Shayir batirliqtin` sha`rti etip el ha`m xaliq ushin xizmet etiwdi, ata-anani hu`rmet etiwdi, jaqsi minez-quliqli boliwdi esaplaydi:

«...Bellerin bekkem buwmasa,
O`tken o`shlerdi kuwmasa,
Anadan artiq tuwmasa,
Pasiq perzent nege kerek?

Boyi ku`n sayin o`spese,
Dushpan ko`keyin kespese,
Taymay gu`reske tu`spese,
Qorqaq palwan nege kerek?

...Xaliqqa so`zi jaqpasa,
Da`r`yaday bolip aqpasa,
Eldi jawlardan baqpasa,
Quri batir nege kerek?...»

Ku`nxoja ta`repinen sol da`wirde-aq el perzentinin` aldina qoyilg`an bul duris talaplar bizin` bu`gingi ku`nimizde de o`z kushin joyitpag`an pikirler bolip esaplanadi.

Eldin` puxarasi da, batiri da, bayi da, ka`tqudalari da, xani da birge bolsin, birge oynap-ku`lsin, bir-birine qolqabis tiygizsin basshi bari- joqti barlap, ashtin` awhalina qarasin, xaliqtin` arin arlasin, taxt iyesi xaliqqa a`dil bolsin, jilag`andi jubatsin, xaliqtin` tatqanin tatsin, ashshi-dushshini xaliq penen birge ko`rsin, ka`tquda a`dil biylik etsin, xaliq penen birge kayg`irip, xaliq penen birge ku`lsin, dawagerge de, ayipkerge de ten` ko`z benen qarap, ha`r bir istin` aq-qarasin ayirip a`dil buyriq etsin, buni etpegen basshi «awan basshi», onday basshi da, onday xan da, ka`tquda da kerek emes, deydi shayir:

«Xaliktin` arin arlamasa,
Bari-joqti barlamasa,
Ash ha`m toqti qaramasa,
Awan basshi nege kerek?

Xalqina a`dil bolmasa,
Jilag`andi jubatpasa,

Xaliq tatqandi tatpasa,
Taxt iyesi nege kerek?

Eki jaqti ten` ko`rmese,
Duwri a`dillik bermese,
Xaliq penen oynap-kwlmesi,
Ka`tqudalar nege kerek?»

Ku`nxojanin` ja`miyetlik qurilis haqqindag`i siyasiy pikiri usinday. Ol xanlardin`, basshilardin`, ka`tqudalaridin` aldina el, xaliq penen birge boliwdi, a`dil boliwdi, xaliqtin` ta`g`dirin qayg`iriwdi talap etip koyadi, a`dil patsha arqali ten`likke, jaqsi turmisqa erisiw mu`mkin dep esaplaydi. Onin` el, xaliq penen birge boliwdi, el ha`m xaliqtin` ma`mleket ta`g`dirindegi sheshiwshi rolin ko`rsetiwi, a`dillikti qa`dirlewi o`z da`wiri ushin so`zsiz og`ada progressiv ha`m demokratiyalıq xarakterge iye ko`z-qaraslar bolip esaplanadi.

«Nege kerek» qosig`indag`i Ku`nxojanin` el, xaliq ha`m a`dillik haqqindag`i pikirleri tag`i da konkret tu`rde ha`m tag`i da ku`shlirek sezim menen onin` «El menen» dep atalatug`in u`lken ko`lemli didaktikalıq qosig`inda bayan etilgen. Qosiq sonin` menen birge xaliq filosofiyasinin` da ju`da jaqsi u`lgisi.

Barlıq na`rsenin` ko`rki el, turmistin` ha`reketke keltiriwshi ku`shi el ha`m xaliq, du`n`yadag`i ashilg`an gu`ller de, qa`pestegi sayrawshi bu`lbiller de bag`u-ha`rem, sha`menler de xaliqtin` do`retken na`rseleri ha`m olar xaliq penen g`ana ko`rkem ko`rinetug`in na`rseler, xaliqsız, elsiz, olar ko`germeydi de, ko`rkem de bolmaydi. Merwertten saling`an jaylar da, g`a`ziyne tolisi altın aqshalar da, birewlerdin` kiyip ju`rgen qamqa parshalari da, sandıq-sandıq altınları da, ha`wli-ha`rem bag`lar da xaliqtin` do`retkeni, xaliqtin` man`lay terinin` na`tiyjesi, elsiz jerde, xaliqsız el de ha`tteki aspandag`i aydin` da hesh qanday qimbati joq:

«...Opasiz du`n`yada ashilg`an gu`ller,
Qa`pestegi sayrap turg`an bu`lbiller,
Du`n`yadag`i bagu-ha`rem sha`menler,
Anin` ra`wishi ko`rki el menen...»

Shayir o`zinin` «El menen» qosig`inda el ha`m xaliqtin` ma`mleket turmisindag`i sheshiwshi rolin, el-xaliqtin` joqari ka`siyetin usilayinsha filosofiyaliq ha`m demokratiyalik suliw pikirler menen su`wretleydi.

Ku`nxoja barliq zatti xaliq do`retti dew menen g`ana sheklenip qalmaydi, barliq adamlar xaliqtin` arqasidan ku`n ko`redi, xaliq bolmasa, eldegi qul bolmasa xaliqni sorip otirg`an xan ha`m patshalardan baslap xaliqni talap shalqig`an, oyina ne kelse soni islep, xaliqqa qisim etip ju`rgen adamlar da, mali ko`p mun`siz baylar da, ku`n ko`re almaydi, olar g`a`rip-qa`ser eldin`, sorli quldin` miynetin jatip iship shalqiydi, elsiz –xaliqsiz xannin` da ha`meldarlardin` da, nizamnin` da, shariyattin` da, keregi joq, sonliqtan eldin` on`ar jag`in go`zlegen adam barliq na`rseni xaliq penen islesip xaliq penen birigip tu`yin sheshsin, o`ytkeni, elge jaqqag`an, xaliqqa su`yenbegen batir da ku`shsiz degen pikirlerdi ilgeriletti.

«Atqa minip dan`qin ko`kke jetirgen,
Qisimlig`in ku`nnen-ku`nge o`tirgen,
O`zine jaqsinin` isin pitirgen,
Olardin` da ku`ni kesher el menen.
G`a`ziyne tolisi altin aqshanin`,
Ha`wli-ha`rem ja`ne bag`u-baqshanin`,
Xaliqni sorap turg`an xan ha`m patshanin`,
Shalqig`ani g`a`rip-qa`ser el menen.
Merwertten saling`an saray jaylardin`,
...Mali ko`p du`n`yada mun`siz baylardin`,

Shalqiwina sebep sorli qul menen...»

degen qatarlardi oqiw arqali Ku`nxojanin` o`z dawirindegi ja`miyetlik qurilisti qanshelli duris su`wretlegenligin ko`remiz.

Al qosiqtag`i:

«Aspang`a usharsan` bolsa qanatin`,
Shad bolarsan` shadli bolsa elatin`,
Xalqin` menen bolsa maqset-muradin`,
Kewlin` shadlanadi uzaq jil menen.»

degen qatarlarda el ha`m xaliqqa bolg`an qanshelli qa`dirlew seziminin` bar ekenligin tu`sinemiz. Shayir hatteki turmistin` qiskisidan ishi qayg`ig`a tolip awir tu`n`iliwge berilgen waqitta da xaliqti yadinan shig`armaydi, «o`lgenimshe el menen irzalasip ketermen» deydi; hesh waqitta o`zin elden bo`lek uslamaydi.

Ku`nxoja el, xaliqti, a`dillikti qa`dirlew menen birge, egerde xaliqti soraytug`in xan, a`meldarlar zalim bolsa xaliqtin` ku`ni qayg`i menen o`tedi deydi:

« Xalqin`di sorasa zalim patshalar,
Qassap yan`li ku`ni kesher dar menen» - dep xandi qassapqa ten`eydi, onin` ku`ndelikli ka`sibi adam o`ltiriw boladi, sebebi onday patsha:

«Adamg`a qast etip miyrimi kelmes,
Kim jaman, kim jaqsi parqini bilmes» - dep ko`rsetedi.

Ku`nxoja o`zinin` «El menen» qosig`inda «Nege kerek» qosig`ina qarag`anda pikir jag`inan a`dewir ilgeriley tu`sedi. «Nege kerek» qosig`inda jaqsi turmisti tek a`dil patshadan ku`tiwshi shayir «El menen» qosig`inda;

«Xalıqtın` adam bolıp xalıq bolıwı,
Qaran`g`i tu`nektin` jariq bolıwı,
Ko`kireginin` shadlıqlarg`a tolıwı,

Talap etse, hu`jim etse el menen»- dep gu`resshen`lik motiv kirgizedi, yag`niy karan`g`i turmistan jaqtılı turmisqa shig`iw ushin xalıqtın` o`zi qol uslasıp hu`jim etiwı, talap etiwı kerek dep xalıqtı gu`reske shaqıradı.

Sonin` menen birge shayır zulimnan qutilıp baxitli o`mirge jetiwdin`, o`z so`zi menen aytqanda «qara tu`nde jol tabiwdin`» en` za`ru`rli sha`rti sipatında barlıq el bolıp, birew-birewge tuwisqanlıq qol berip ha`reket etiw ekenligin ko`rsetedi:

«...Bir-birewge tuwisqanlıq berip qol,
Qara tu`nde sa`rdar bolıp tappaq jol,
Pitiw ushin udayına on`li-sol,
Islew kerek barlıq jag`in el menen»

Bul qatarlar da xalıqtı o`z baxtı ushin birlesip hu`jim etiwge shaqiriwdan ibarat gu`resshen`lik motivi jag`inan og`ada u`lken siyasiy a`hmiyetke iye.

Ku`nxojanın` ja`miyetlik ko`z-qarası sheklengen xarakterge iye bolg`anı menen o`z da`wiri ushin u`lken a`hmiyetke iye boldı. Ol o`z do`retiwshiliginde xalıqtı awır ku`nge duwshar etip otirg`anlardin` kimler ekenligin tu`sindirip berdi, xalıqqa onin` ja`miyettegi tutatug`in u`lken ornin ashıp berdi, xalıqta o`z ku`shin tu`siniw sanasin oyatiwg`a ja`rdemlesti.

Bul jag`daylardin` xalıqtı o`z azatlig`i ushin gu`reske tayarlawda u`lken rol oynag`anlig`i so`zsız. Sonlıqtanda Ku`nxojanın` ja`miyetlik ko`z-qaraları o`z da`wiri ushin g`ana emes, bizin zamanımız ushin da u`lken a`hmiyetke iye boldı dep qarawımız kerek.

Shayır jaman el basqariwshilardin` xalıq o`mirine ziyan tiygizetug`inlig`in o`zinin` «Basti xor a`yler» degen qosig`ında da:

«... Jaksinin xalik erer kalmay keynine,
Jamannan bas bolsa basti xor a`yler» - dep atap ko`rsetedi.

Uliwma xaliqti ezgen zalimlarg`a apat tilew, ezilgen xaliqqa jaqtili zaman, baxitli o`mir tilew-Ku`nxojanin` en` tiykarg`i sotsialliq ideyali.

Shayir zalimlardin` jasawinda zaman tarlig`in, xaliqtin` awir turmisinin`, o`z kayg`isinin` sebebin, al zalimlardin` apatinda o`zinin` waktixoshlig`in ko`redi:

«Bul zaman tarildi keyni bolmadi,
Zalimlardin` qizil gu`li solmadi,
Kewlimnin` waqti xosh bolmadi,
Basqa axirzaman tu`sti yaranlar»
(«O`lim»)

Zalimlardin` apatin tilew shayirdin` jarlilardin` jaqsi ku`nin tilew menen baylanisli. Shayir zalimlardin` apatin tilegende keyingi keleshek awlad biz ko`rgen azapti ko`rmesin dep tileydi:

«Zalimlardin` ko`z jasini ko`rmesin,
Bunnan arman shalqip da`wran su`rmesin,
Keyingige bunday azap bermesin...»

Uliwma o`z da`wirindegi adam shidamasliq awir jag`daylardi su`wretley kelip shayirdin` tileytug`in u`lken tileginin` biri-bunday da`wirdin` keleshek a`wlad basina tu`spewi:

«Bizlerdey bolmag`ay qizin` ha`m ulin`,
Bir basqa bir zaman boldi yaranlar».

Juwmaqlap aytqanda, Ku`nxoja o`z do`retiwshiliginde el ha`m xaliqti, a`dillikti ka`dirlewdi orayliq tematika etip jirladi, ol o`z da`wirindegi ja`miyetlik qurilistin` barliq mayda-shu`ydelerine shekem qaldirmay su`wretledi, o`z elinin` awir turmisin ko`re otirip ha`m jirlay otirip, usi auir turmistan xaliqti qutqariwdin` jolin izledi, o`zinshe juwapta tapti.

III-Bap. Ku`nxoja shig`armalarinin` a`debiy ko`rkemligi ha`m ruwxiy jetikligi.

1. Ku`nxoja shig`armalarindag`i ruwxiyliq tiykarlari

Ku`nxoja o`z da`wrinen alding`i qatardag`i adamlarinin` biri retinde xaliqtin` ruwxiy ma`deniyatin sa`wlelendire otirip, o`z shig`armalari menen miynetkeshler massasinin` ta`repinde turip, zulimliqqa qarsi gu`resti, olardin` shig`armalarinda ruwxiyliq bag`it o`tkir ha`m basim boldi. Bularg`a erisiw ushin olar o`z da`wirlerinin` en` alding`i ideyalari menen, xaliqtin` sol da`wir ushin ta`n bolg`an sezimleri, keyipleri ha`m en` hasil tilekleri menen jasadi, da`wirdin` xarakterli shinliqlari bolg`an xaliqtin` awir turmisin, el basqariwshi u`stem toparlardin` zulimlig`in, olarg`a degen xaliq narazilig`in aship berdi.

Qaraqalpaq klassik shayirlari do`retiwshiliginin` bul xakteri, olar ashqan turmis kartinalari, olar jasag`an unamli, unamsiz obrazlar da`wirdin` xarakterin aship bere aliwshiliqlari menen realistlik iskusstvonin` a`debiyat iliminde qa`liplesip ketken sha`rtlerine toliq sa`ykes keledi.

A`dette «jan`aliqqa burilis ba`rinen de burin turmistin rauajlaniwi menen alg`a koyilg`an siyasiy-ja`miyetlik temalarg`a ko`birek sezgir qatnasta bolatug`in lirikaliq poeziyada tabiladi. Sonliqtan XIX-a`sir qaraqalpaq turmisinda ko`terilgen a`hmiyetli siyasiy ja`miyetlik ma`selelerdi ruwxiyliq ma`selelerdi qaraqalpaq klassik poeziyasinda realizmnin` formasinda qa`liplesti.

Xa`r bir xaliqtin` a`debiyatinda bolatug`in a`hmiyetli ha`diyseler, sonin` ishinde realistlik bag`dar, demokratiyalıq bag`dar, demokratiyalıq motiv siyaqli en` basli progressiv momentler de birinshi gezekte sol xaliqtin` o`z turmisinin` ruwxiylig`ina ta`siri menen ju`zege keledi, al, sirttan bolatug`in ta`sir, ol ta`sirdin` qanday xakterde boliwina qaray sol progressiv momentlerdin` tek rawajlaniwina sebepshi boladi yaki irkinish jasaydi.

Qaraqalpaq klassik poeziyasında realistlik ha'm demokratiyalıq, bag'dardin ornalasıwında XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyatınin en da'slepki wa`kili Ku`nxoja do`retiwshiliginin a`hmiyeti og`ada u`lken. Ol birinshi gezekte qaraqalpaq xalqınin turmisında barg`an sayın keskinlesip atirg`an, sotsiallıq jag`daylardin, xalıq massasında oyanıp, o`sip atirg`an massalıq protest ha'm gu`res sezimlerin, a`hmiyetli tariyxiy waqiyalardin ta`siri menen, awizeki xalıq do`retiwshiligindegi, qaraqalpaq xalıq arasında taralg`an qon`si xalıqlar a`debiyatındag`i demokratiyalıq motivlerdi ja`ne de demokratiyalıq traditsiyalardı o`zlestirip ha'm rawajlandıra otirip, o`z shig`armalarında XIX a'sirdegi qaraqalpaq turmisin tariyxiy shinliqqa sadıq ha'm sa'ykes tu`rde durıs su`wretlep беретug`in shig`armalar do`retti. Shayirdin shig`armalarınin mazmunin xalıqtın awır turmisin, ash-aptadalıq xuqıqsızlıq jag`dayın, eziwshilerdin zulimlıq ekspluatatsiyasin, o`ndiris qurallarına, ja`miyettegi oring`a, uliwma o`mir su`riwge bolg`an huqıqı bir-birine keskin qarama-qarsi ruwxıy tu`skinlikti ashatusug`in konkret waqiyalar boldi.

Ku`nxojanın shayirliq etken jıllarında qaraqalpaq xalqınin o`z azatlıg`i ha'm g`a`rezsızlıgı ushin hawizi onin ruwxıyatınin jetikligi retinde ol da`wirdin en` ustaz shayırlarınan birewi sipatında ko`zge tu`sedi.

Ku`nxoja do`retiwshiligine ruwxıylıq xarakteristika beriwde «Jaz keler me?», «Kerek mag`an», «Toyda», «Ko`zim» siyaqlı qosıqlarınan ko`rinedi.

«Toyda» qosig`ında sotsiallıq ruwxıy pa`sliktin, xalıktin da`stu`r saltında, mereke jıyınlarında da orın alg`anlig`i ashiladi. Misali-Qulman degen baydin toyında bay atqa minerlerge siy tamaq tartılıp jarlılarga hesh qashan toy asi bolıp ko`rmegen jarma menen bilamiq tartıl`anlig`in, onin da jetpey qalg`anlig`in su`wretlew arqalı onin adamgershiliginin to`menligi a`shkaralanadi.

«Kerek mag`an» qosig`ında ruwxıy jetisken adamdi-dushpang`a qarsi tayınbay gu`resken ma`rt jigitle, g`ayratlı adamlar, arlı namisli miyirman,

a`dil erler, paqirg`a sayasin salip, aqsaq mayip, soqirg`a qolin bergen qayirxom adamlar, eldin` ma`pin oylag`an ha`m el xizmetine taq turg`an g`amxorlar, ekenligin ta`ripleydi.

Ku`nxojanin` a`debiy miyraslari oni o`zine zamanlas xaliq turmisinin` barliq ta`replerin xaliq po`zitsiyasinda, xaliqtin` ruwxiylig`inin` po`zitsiyasinda turip bayan etkenlikten ol u`lken shayir, sipatinda xarakterlep turadi.

Shayir bul temalardi ko`p g`ana qosiqlarinda arnawli da so`z etedi, al shayirdin` basqa temag`a arnap jazg`an qosiqlarinda da bul tiykarg`i temalar a`lbette orin alip baradi, shayir ne tuwrali aytpasin, meyli ol o`zinin` jeke qayg`isin su`wretlesin, meyli ku`ndelikli turmistin` konkret bir ha`diyselerin xabarlasin, o`zinin` o`miri ko`rgen-bilgenleri tuwrali aytsin, didaktikaliq xarakterdegi qosiqlari bolsin barlig`inda sotsialliq ten`sizlik, miynetkesh xaliqtin` awir turmisi, eziwshilerge naraziliq ha`m jekko`riwshilik ma`seleleri shayirdin` diqqat orayinda turadi.

2. Ku`nxoja poeziyasindag`i ko`rkemlik ma`selesi ha`m onin` ruwxiy a`hmiyeti

Ku`nxoja do`retiwshiliginin` ko`rkemliginin` barliq tarepine xarakterli bolg`an en` tiykarg`i belgi-bul ayqin parriotliq, xaliqliq bag`dar bolip esaplanadi. A`debiy do`retiwshiliktin` ja`miyetlik- sotsialliq xizmetin «shayir xaliqtin` so`zin aytar» dep belgilegen, usi xaliqtin` so`zin xaliqtin` tili menen, tu`sinikleri menen bayan etiwdi, xaliqqa jaqin ideyalardi xaliqqa jaqin, tu`sinikli forma menen bayan etiwdi shayir o`z shig`armalarinda tiykarg`i do`retiwshilik printsip etip uslaydi. Shayir ha`r bir su`wretlewin, ko`rkemlew quralların xaliqtin` o`z turmisinan, o`z tu`siniklerinen aladi, barinsha oni a`piuayi, ayqin tu`sinikli etiwge ha`reket etedi. Bul jag`day onin` do`retiwshilik printsipinine o`mirlik tu`s berip ko`rkemlik kelbetin ku`sheytedi.

Ku`nxoja do`retiwshiliginde didaktikaliq poeziya belgili orin tutadi. Didaktikaliq poeziya, burinnan qaraqalpaq o`mirinde u`lken orin iyeleydi. Xaliq o`zinin` ruwxiyatin turmis ta`jiriybelerin, jas a`wladqa aytajaq aqil-na`siyatin usi didaktikaliq poeziyada bayan etken.

Geyde ayirim a`debiyatshilarimiz da konkret talg`awsiz didaktikaliq poeziyani kemsitip karaw tendentsiyasi ko`rinip qaladi. Jay moral oqiwdan ibarat qurg`ak didaktika, a`lbette, maqtarliq priem emes. Biraqta barliq didaktikaliq poeziyani usi ta`rezige salip o`lshewge bolmaydi. Ha`r bir shig`armanin` mazmun ku`shin, filosofiyaliq teren`ligin konkret esapqa alip, do`regen da`wirinde tutqan orni menen ha`m ruwhiy a`lemine qosa tekseriw kerek.

Ku`nxojanin` do`retiwshiliginde orayliq orin iyeleytug`in «Nege kerek?», «El menen» qosıqlari, sonday-aq, «Basti xor a`yler», «Ko`rersen`» siyaqli qosıqlari didaktikaliq poeziya priemi menen jazilg`an.

«El menen» kosig`inan u`lgiler:
«...Adamg`a qast etip miyrimi kelmes,
Kim jaman, kim jaqsi parqini bilmes,
Jilasan` da ko`zdin` jasini ko`rmes,
Patshan` jaman bolsa ku`nin` zar menen.

...Opasiz du`n`yada ashilg`an gu`ller,
Qa`pestegi sayrap turg`an bulbiller,
Du`n`yadag`i bag`u-ha`rem sha`menler,
Anin` ra`wishi, ko`rki el menen...

...G`a`ziyne tolisi altin aqshanin`,
Ha`wli-ha`rem bag`u-baqshanin`,
Xaliqti sorip turg`an xan ha`m patshanin`,
Shalqig`ani g`a`rip-qa`ser el menen» h.t.b.

Bundag`i keltirilgen ko`rkemlew qurallarnin` barlig`i xaliqtin` so`ylew tilinde aktiv qollanilatug`in so`z dizbekleri. Olar anau ya minaw ha`diysenin` xarakterin iqsham, ku`ta` ko`rkem ha`m ayqin bayan etedi, xaliqtin` tilinde bekkem qa`liplesip ketken so`z dizbekleri bolg`anliqtan olar xaliqqa ju`da` tu`sinikli de. Mine usinday so`zlerdi tawip alip ha`m qosiqqa kirgizip, orinli tu`rde poetikaliq nagruzka bergenlikten, olar shig`armada maksimal ko`rkemlikti boldirip tur ha`m o`zleri su`wretleytug`in tusiniklerdi, ha`diyselerdi, maksimal da`rejede ayqin tu`sindirip turadi. Bulardin` bazi birewlerin shayir xaliq tilindegi u`lgisinen azin-awlaq o`zgertip te paydalang`an.

Ku`nxoja do`retiwshiligindegi ko`rkemlew qurallarinin` tag`i bir jaqsi jag`i-onda milliy kolorit, ko`rkemlew qurallarinin` xaliqtin` turmisi menen tig`iz baylanislig`i ayqin ko`zge taslanip turadi.

Bug`an da geypara misallar:

1. «Zalimnin` ushqini kimnin` ushqini,
Ko`ksin`nen armanda shanshur shanishqini...»
(«O`lim»)

2. «...Qara berman qamis sen-de,
Quwrama suw ishinde,
Sendey bolip turman men de...
Ko`k tayg`aqtin` u`stinde»
(«Aq qamis»)

Ata-anasin ku`tpese,
Aytqanlarin ha`m etpese,
Ata-anam demese,
Jaman perzent nege kerek?!
Ku`ndey ku`lip jaynamasa,
Bu`lbil bolip sayramasa,
Quwanisip oynamasa,
Quw o`mirler nege kerek?!

Ku`nxoja qosiqlarinda eli ushin janin ayamaytugin palwanda, barqulla jaynap turatug`in gu`lde, belgilengen maqsetlerge jetetug`in qus ta-ba`ri de shayirdin` diqqatinda, olardin` mudami jaynap turiwi, jen`iske erisiwi haqqinda oylaydi. Barqulla jaynap turg`an gu`ldi, taysalmay gu`reske tu`setug`in ma`rt palwanlardi, ku`ndey ku`lip jaynag`an o`mirdi a`rman etiwi-onin` bul shig`armasindag`i oyi-pikiri. Biraq usi pikirdi shayir bir jag`inan belgili sha`rt ha`m talap qoyip, turmistag`i ha`diyselerdin` tiykarg`i siyasiy mazmunin tu`sindiredi. A`lbette, bul tu`sindiriwde shayirdin` en`

tiykarg`i qurali-so`z. So`zler belgili intonatsiyaliq, qurilis, ritm, rifmalardin` nizamlarina bag`inip, ma`ni shig`ariw arqali so`z dizbegin payda etip, jiynaqlang`an bir oydi bildiretug`in shuwmaqqa birlestirilgen. Usini payda etiwde shayir so`zlerden orinli paydalana bilgen.

3. Ku`nxoja shig`armalarinin` ideyaliq bag`dari

Shayirlar, a`sirese, xaliq ushin xizmet etken Ku`nxoja siyaqli shayirlar o`z xalqinin` aldin`g`i qatarli adamlari sipatinda jeke ma`p penen xaliqliq ma`p arasindag`i baylanisti teren`nen tu`singen adamlar boladi. Ku`nxoja do`retiwshiliginde jeke ma`pten uliwma xaliqliq, ja`miyetlik ma`p artiqmash turadi. Misali, Ku`nxoja jasag`an da`wirdegi na`kaslardi alip qarayiq: olar barliq waqitta o`zinin` shan`arag`i ha`m ag`ayinleri, qara basinin` g`amin oylag`anlig`in ko`resiz. Onin`:

Arqasi bolsa da bu`kir,

Xalin bilip etpes shu`kir,

Ishi qara tolg`an pikir,

degen so`zine qarag`anda, qara pikirlerge ishi toli adamlardin` neni maqset etetug`inlig`i, ne ushin umtilatug`inlig`i, miynetkesh xaliqqa ja`bir ko`rsetiwshilikten basqa isi az ekenligi ko`rinedi. Jeke ma`pti xaliq ma`pinen artiq ko`riwshiler mayda o`sek-o`tirik penen, so`z kuwiwshiliq penen, bir iste turaqli isley almawshiliq penen belgilenedi. Bulardin` ba`ri de jeke ma`ptin` «ma`rtebesine» ayriqsha qiziqqan adamlardin` tipin ko`rsetedi. Xaliq jeke ma`p penen ja`miyetlik ma`p arasindag`i shegarani, ja`miyetlik ma`ptin` artiqmashilig`in ko`p wakitlardan beri biledi. Jaslardi duris ta`rbiyalaw ushin ha`r shig`armalardin` tekstlerin du`zip berdi.

«Bilgenin`di ko`pke oylas»

«Ko`p penen ko`rgen toy-qiziq»

«Adam bolsan`, jamanlama elatti»

«O`zge eldin` bag`i menen baqshasi.

O`z elimnin` shen`gelindey ko`rinbes»

degen siyaqli ko`p g`ana qosiqlardi, naqil-maqallardi do`retti. Usi ja`miyetlik ma`ptin` artiqmashilig`i Ku`nxoja do`retiwshiliginin` tiykarg`i ideyalarinin` biri boldi. Ol usi ideyani kuwatlawi, usi ideyani xaliq arasinda propagandalawi arqali anau ya minaw bir uriwdin` ma`pin, sol uriwdin` shen`berinde qalmay, uliwma xaliqliq ma`pti qorg`ap, onin` ullilig`in ko`rsetip beriwi oni xaliq shayiri da`rejesine alip keledi. Ja`ne bir misal Ku`nxoja jasag`an da`wirde feodalliq-uriwliq qatnaslar sonday ku`sheyip turg`an ha`m uriwliq alawizliqlardin` adam o`mirine sonday tragediyali awhallardi alip keliwine qaramastan, bul ja`miyetlik ma`pti qorg`au ushin gu`res alip bariwi Ku`nxoja do`retiwshiliginin` sol da`wirdegi jasawshi adamlardin` aqil-oyin rawajlandiriw ushin alip barg`an gu`resleri edi. Bul belgi qaraqalpaq a`debiyatinin` u`lken bir traditsiyasi edi, usi traditsiya Ku`nxoja do`retiwshiliginde jan`a a`debiy obrazlar menen bayidi.

Jerdi, ko`kti qayg`i-ha`siret qapladi,
Bul dumannan menin` elim ko`rinbes,
Men etermen ku`ni-tu`ni axu-zar,
Qayg`iliqtan ata-ma`kan ko`rinbes...

Esken shamal seni ko`zg`ap.
Qayistirdi belin`di...
Shariqtan shirmalip eki ayag`i,
Awir bolip taldan kesken tayag`i.

Ja`miyetlik ma`pti qorg`au, hu`rmetlew sezimleri shayirdin` sotsialliq ten`sizliklerdi ko`rsetiw, azatliq ten`lik ideyaları menen ushlasip jatadi. Usi jolda tek shayir xaliqtin` turmisin ko`rsetti, ja`miyetshilik ushin a`hmiyetli bolg`an ma`sele azatliq ushin bolg`an gu`reske diqqatti awdardi.

Ku`nxoja shig`armalarinin` ja`ne bir sipatli belgilerinen biri tuwilg`an elge su`yiwshilik, xaliqqa xizmet etiw, u`stem klasslarg`a o`shpenlilik ruwximenen toli ekenliginde ko`rinedi. Ku`nxoja shig`armalarinda Watan temasi mudami azatliq ushin alip barilg`an gu`resler menen tikkeley baylanisli. Shayirdin` o`zi de elin su`ygen patriot. Xaliqti awir ku`nge ushiratqan barliq eziwshilerdi a`shkaralawinda, ha`r qanday kuwg`in ha`m jauizliq jazalawdan tartinbastan, miynetkesh xaliqtin` so`zin aytip jarli diyxanlarg`a baxitli, shadli zamang`a shig`iw tilekleri menen beriledi. Bunin` o`zi Ku`nxoja shig`armalarinin` ideyaliq-tematikaliq bag`darin tag`ida aniq ko`rsetip turadi.

4. Ta`biyat qubilislarin su`wretlew ruwxiy ma`lha`mlikke jol

Ta`biyat ko`rinishi ha`m qubilislari uliwma tirishilik atawlinin` jasaw, o`mir su`riw jag`dayinin` jaqsilaniwina yamasa awirlasiwina o`z ta`sirin tiygizedi. Sonliqtan da ko`pshilik shayirlar ta`biyat ko`rinishi ha`m qubilislarina arnap qosiqlar do`retdi yamasa basqa mazmundag`i shig`armalarinin` ishinde ta`biyat ma`wsimlerin, ko`rinish, qubilislarin so`z etip o`zi su`wretlep otirg`an waqiyalari menen baylanistiradi. Tap usinday ta`biyat ko`rinishi ha`m qubilislarin su`wretlew Ku`nxoja shig`armalarinda da bar. Biraq shayir ta`biyat ko`rinish ha`m qubilislarin ma`zi, jadag`ay so`zler menen emes, oqiwshisinda ta`sir qaldiriw maqsetinde ko`rkem so`zlerdin` qu`direti menen xa`r qiyli do`retiwshilik usillardi qollaniw arqali su`wretlengen. Misalg`a onin` «Qizil qum» atli qisqa qosig`in alip qarayiq.

« Munarlanip ko`rinesen` alistan,
Ne qiyinliq islerin o`ttiler bastan,
Basinda ju`rip men eteyin da`stan,
Qirimnin` qirinday tu`rin` Qizil qum»

delingen birinshi kupletinde Qizil qumnin` neshshe a`sirler dawaminda bar ekenligi, onsha biyik bolmasa da alistan qarag`an kisige tawg`a megzes bolip munarlanip ko`rinetug`inlig`i, bunda talay-talay tariyxiy waqiyalardin` bolip o`tkenligi, al sirtqi ko`rinishinin` suliwlig`ina qarasan` atag`i ko`p jerlerge, ko`plegen ellerge ma`lim bolg`an Qirimnan kem emesligi bayan etilgen bolsa,

«Basinda seksewil, mayalish, shen`gel,
Jin`g`ilin` tag`i bar senin` Qizil qum,
Shiqqan sho`plerine men qoysam kewil,

Kelbetlerin` sonday senin` Qizil qum - delingen qosiqtin` ekinshi kupletinde. Ko`rip otirg`animizday-aq, bul qatarlarda Qizil qumdag`i bayliq ha`m go`zzalliq bir-birine sayma-say bolip su`wretlenilgen. Ma`selen, onin` basindag`i seksewil, mayalish, jin`g`il, shen`geller xaliqtin` ku`ndelikli turmisina, tirishiligine jaramli otin, ta`biyy bayliq bolip sanalsa, ondag`i juwsan, ran, palati, gewirek ha`m t. b. jupar iyisi an`qig`an ha`r qiyli ren`degi mal sharwashilig`ina paydali alasa boyli sho`plerdin` Qizil qumnin` kelbetine kelbet, go`zzallig`ina go`zzalliq qosip turg`anin an`latadi. Shayir Qizil qumnin` jaz aylarindag`i ko`rinishin su`wretlep qoymastan gu`z ha`m kis ma`wsimlerinde onin` ko`rinishinin` qanday bolatug`inlig`in da su`wretlegen. Ma`selen, qosiqtin`

«Qara tawdan keyin emes kelbetin`,

Duman menen tolip turadi shetin`,

U`rgin u`rip, og`an burilsa betin`,

Ag`isti bo`geydi pa`tin` Qizil Qum» - delingen u`shinshi kupletinde Qizil qumnin` kelbetinin` Qara tawdan keyin emesligi, gu`zde bir sheti ashik bolip tursa, ekinshi shetinin` dumanlanip turatug`inlig`i, al qis ma`wsiminde qatti izg`iriy ayaz bolip, kalin` qar jawip, jiyyi-jiiy uytqig`an dawil turip, sonin` na`tiyjesinde u`rgin u`rip ko`zdi ashirtpay, ilgeri ju`riwdi qiyinlastiratug`inlig`i ta`riyplengen. Shinlig`ina kelsek, Qizil qum Qara Tawday biyik emes, tek oyli, ba`lentli «ushi qiyiri joq» to`beshik-to`beshik shege qumlar. Buni xaliq «Qizil»-dep te ataydi. Joqarida ko`rsetkenimizdey-aq, ko`rinishi Qirim jerinin` ko`rinishinen kem bolmag`an menen xawa rayi, yag`niy issilig`i, suwig`i Qirimnin` hawa rayina ten` emes. O`ytkeni, Qirim jerinde jazi ku`ta` issi, qisi ku`ta` suwiq bolmaydi, al Qizil Qumda bolsa jazda shijg`irg`an issi, qisi qaqaman suwiq bolip jerde qalin` qar jatadi. Biraq, usig`an qaramastan shayir Qizil qumnan biyikligin Qara tawdin` biyikligine, ta`biyatin Qirimnin` ta`biyatina bara-bar etip su`wretlegen. «Ne sebep shayir

Qizil qum ko`rinishin ha`m ta`biyatın usılay etip su`wretlegen?»-degen soraw tuwadi. Bunin` juwabi sonda, shayir qaraqalpaq jerinin` bir shetin- Qizil qumdi- asira maqtap su`wretlewi arqalı o`z Watanına, onin` ta`biyatına degen sheksiz su`yispenshiligin bildiriw edi. Bul Ku`nxojanın` o`z Watanına, o`z jerine degen sheksiz muxabbat sezimin bildiriw ushin qollang`an jeke do`retiwshilik usili.

Qaraqalpaq jerindegi ta`biyat ko`rinishlerinen tu`sinik beriwde Ku`nxojanın` «Jaylawim» qosig`i u`lken a`hmiyetke iye. «Jaylaw» so`zine qaraqalpaq tilinin` tu`sindirme so`zliginde «Mal jaylawg`a qolaylı, otlı ha`m suwlı jer, alistag`i o`ris»-degen tu`sinik berilgen. Bul da duris. Biraq, Ku`nxoja «Jaylawim» atamada qosıq do`retkende malg`a jaylı alistag`i otlaq o`risti na`zerde tutıp qoymastan «Jaylawim» so`zin ol u`lken, ken` ma`niste qollang`an, yag`niy Ku`nxojanın` «Jaylawim» so`zinen onin` tuwıp-o`skén jerin, ata-ma`kanin, talap islep tirishilik etip atirg`an aymag`in tu`sinemiz. Sonin` ushin da shayir:

«Ata jurtim Tu`rkstannan ketgeli,
Ata babam qonis basqan jaylawim,
Anadan tuwg`alı esim bilgeli,
Oynap qatar o`skén qalın` jaylawim»

- dep «Jaylawim» so`zi arqalı neshshe da`wirlerden berli ata-babalarinin` qonis basıp, tirishilik etip jasap atirg`an ma`kanin an`latqan. Sol sebepli Ku`nxoja «Jaylawim»- degen so`z benen mal ayag`i jetip barıp, jayılıp keletug`in jer aymag`in an`latıp qoymastan, sol ma`kanda jasap atirg`an awıl, el adamlarinin` ku`n ko`ris tirishiligi boyınsha ayag`inin` jetkeninshe barıp talap islep qaytıp ju`rgén jerlerin de an`latqan.

Usinin` na`tiyjesinde shayirdin` o`zinin` otirg`an awılınan onsha qashıq emes jerlerdegi «Teris to`be», «Uzin qayır», «Erjan ataw», «Irza», «Toqtas»,

«Mantiq», «Jalayir», «Bekpan shag`il», «Jan`a suw», «Ko`k o`zek», «Mu`yten bo`get», «Ayirsha», «Terbenbes»- dep ataling`an jerlerdin` ha`mmesin de bir aymaqqa sanap «Jaylawim»- dep otirg`ani aniq. O`ytkeni bul ataling`an jerlerdin` ha`mmesi de Ku`nxoja jasap atirg`an awil adamlarinin` ku`n ko`ris tirishiliginde miynet etip ju`rgen jerleri. Olay bolatug`in bolsa, Ku`nxojanin` usi «Jaylawim»-dep otirg`an aymaqtag`i ta`biyat ko`rinishi ha`m qubilislarin shayir qosig`inda «ananday edi, minanday edi»- dep ashiqtan-ashiq ta`riplemegen, olardi o`zinin` ha`m o`zi menen bir awilda jasawshi adamlardin` is-xa`reketlerin su`wretlew arqali okiwshisinin` ko`z aldina eleslete bilgen. Ma`selen qosiqta

«...Qamis orip altaw-jetew oraqli,
Teris to`be, Uzin Qayir jaylawim...
Baliq awlap Toqtas, Mantiq boyinan,
Shanship saylap ju`rip jayin moyninan,

Ata-babam awqat etken jaylawim» - degen qatarlar bar. Egerde usi qatarlardin` ma`nisine ser salip qarasaq, suwi tartilg`an qolatliqlardag`i nuw qamisliqlar, balig`i tu`we jayinlari da bar, u`yrek uship, g`azlar qonip atirg`an aydin shalqar teren` ko`llerdin`, sa`l-pa`l shamal bolsa tolqinlari birin-biri kuwalap, ko`rer ko`zge sa`n beretug`in Aral ten`izi ko`rinishi bizin` ko`z aldimizg`a elesleydi. Qosiqtag`i

«Bekpan shag`il, Jan`a suwdin` boylari,
Sharqirawiq, Mu`yten bo`get jaylari,
Jayilg`an baylardin` sansiz qoylari,
Ko`zime totiya ju`rgen jaylawim»

-degen qatarlardan Bekpan shag`il, Jan`a suw, Mu`yten bo`get, Sharqirawik ataling`an jerlerdin` ha`mmesinin` de mal jayilimina qolayli ha`r qiyli ma`wjiregen, jayqalg`an ko`k sho`pler, alasa boyli putalar menen

«qaplang`anlig`i» ko`z aldimizg`a eriksiz keledi. Bizin` bul pikirimizdin` durislig`ina qosiqtag`i «Jayilg`an baylardin` sansiz qoylari»- degen qatar da`lil. O`ytkeni sansiz qoylardin` jayilatug`in jerlerinin` ha`r qiyli ko`k sho`pler, putalar, terekler menen toli bolatug`inlig`i so`zsiz. Bul jerde shayir o`zi jasap atirg`an awil adamlarinin` ku`ndelikli ku`n ko`ris tirishilikleri ushin ta`biyatqa qatnas xa`reketlerin su`wretlewi arqali belgili bir aymaqtag`i ta`biyat ko`rinislerin bizin` ko`z aldimizg`a «keltirip» otir. Mine, bul da ta`biyat ko`rinishi ha`m qubilislarin ta`riyplewdegi shayir qollang`an do`retiwshilik usil.

Solay etip, Ku`nxoja qaraqalpaq jerinin` belgili bir bo`legindegi ta`biyat ko`rinishi ha`m qubilislarin ha`r qiyli do`retiwshilik usillarda su`wretlep, adamlarda ta`biyatqa degen teren` su`yispenshilik sezim tuwdirg`an.

5. Ku`nxojanin` ma`nawiy ma`rtligi

«Jer ju`zindegı ba`rshe o`lmes estelikler, insaniyat turmisin tu`pkilikli o`zgerıp jibergen jamiyki, ullı ashiliw ha`m oylap tabiwlar, klassik ko`rkem o`ner ha`m a`debiyat marjanlari, ma`rtlik ha`m qaharmanlıq u`lgileri adamzattin` aqıl, oy-pikiri, intellektuali ha`m ruuxiy ma`rtliginin` na`tiyesi bolıp tabiladı. Sonin` ushin da bul jaqtı a`lemde en` ullı ma`rtlik ne, degen sorawg`a, hesh ekilenbesten, en` ullı ma`rtlik- bul ma`nawiy ma`rtlik dep juwap bersek, oylayman, jan`ilispag`an bolamiz.» - degen edi Prezidentimiz I.A.Karimov «Joqari ma`nawiyat – jen`ilmes ku`sh» kitabında.

Bul ma`nili so`zlerge teren` u`n`ilip qarasaq qa`lbi ma`rtlik sezimlerge toli, el-jurtı, xalqı, Watani ushin haqıykatlıq ha`m a`dalatlıq jolında qabirg`ası qayisip o`z o`mirin bag`ishlag`an ma`rt insanlar haqqında oylaymız. Usınday insanlardin` biri Ku`nxoja Ibrayim ulı qaraqalpaq poeziyasinin` og`ada ko`rnekli wa`kili xalıqshil, realist shayir sipatında da o`zine zamanlas ha`m o`zinen son`g`i xalıqlıq demokratiyalıq bag`dardag`i qaraqalpaq shayirlarinin` ustazi sipatında da onin` qaraqalpaq a`debiyatının` tariyxındag`i xızmeti ha`m tutatug`in orni ku`ta` u`lken.

Ku`nxoja qaraqalpaq xalqı tariyxındag`i jan`a ja`miyetlik sotsiallıq qatnaslar menen g`ana emes, al milliy sotsiallıq, ruwxıy eziwdin` ayırıqsha awırlıg`i menen belgilenetug`in en` bir mashaqatlı da`wirde jasadı. Mine usınday o`zi jasag`an kiyan-kesti da`wirde kuwdalawlardan, kadag`alawlardan qoriqqay, ma`rtlik penen zaman shinlig`in, xalıqtin` awır turmisi menen ashshi zarin shin ju`regi menen jirladı. Shayir zamanındag`i turmistin` barlıq a`hmiyetli ma`selelerin joqari ko`rkemlik penen shig`armalar do`retip, o`zinin` o`mirin, do`retiwshiligin xalıq jirin jirlawg`a arnadı.

Xiywa xanı Ma`demin xan Ku`nxojanı o`z ta`repine tartpaqshi, saray shayiri etpekshi boladı Biraq Ku`nxoja puxara xalıq ta`repinde qaladı. Aqırı

xan Ku`nxojani Xiywag`a zorliq penen aldirip, xanliqtin` san-saltanatin maqtatpaqshi bolg`an. Demokrat, gumanist, xaliq shayiri Ku`nxoja sol zamandag`i barliq a`dalatsizliqti o`z ko`zi menen ko`rip turip, onin sebepkeri bolg`an xandi maqtamag`an ha`m zalim xannin` oylag`an diydinen shiqpagan. Xiywa saparinda jazilg`an «Umitpaspan» qosig`i qaraqalpaq klassik poeziyasinin` en hasil shig`armalarinin` birewi.

Bunda Xiywa xaninan adam kelip, ma`jbu`rlep Xiywag`a alip ketkenligi, bes-alti baqsinin` jiynalg`anlig`i, jasawillar saqshi bolip turg`anlig`in su`wretleydi. Xiywadag`i xanliq siyasattin` tikkeley na`tiyjesi bolg`an Xiywa qalasinin` bul adam tu`rshigerlik qanli kartinasin shayir to`mendegishe su`wretleydi:

«U`sh ag`ash tur ken` maydanda,
Ornalasip qizil qang`a,
Qiyilip ha`m shibin janda
Turg`anlarin umitpaspan
Bul dar edi ko`ringen
Ko`p adamlar ildirilgen
Tabanlari tildirilgen
Bulardi hesh umitpaspan»

Bundag`i Xiywa xaninin` maqseti xaliqtin` ruwxin tu`sirip, ko`zin qorqitiw ekenligi ayqin ko`rinip turadi.

«Antaladi iytler u`rip, taxt u`stinde da`wran su`rip, turg`an xandi umitpaspan» degen qatarlar arqali shayir xan a`meldarlarinin` adamlardi iyttey talawin ha`m xannin` usi arqali da`wran su`rip otirg`anlig`in aytpaqshi boladi.

Xiywa xani Ku`nxojani xan saltanatin maqtap qosiq aytpag`ani ushin, masqaralaw, qorlaw ushin og`an qotir, qatpa, g`arri, bir ko`zli tu`ye bergen.

Ku`nxoja sir bermesten, xan bergen siyliqti qabil etip, tu`yege qarap turip ku`ta` astarli, satiraliq ha`zil, misqilli ku`lkige bo`lep zaman ruwxin aship beretug`in «Tu`ye ekensen`» qosig`in aytqan. Bunda tu`yege kewli tolmag`an shayir xannin` islegen ha`reketine, tutqan siyasatina narazilig`in bayraqqa aling`an tu`yenin` g`arrilig`in, o`lesi ariqlig`in ta`riplew arqali bildirgen. Ma`selen:

«Sho`k degende sho`germisen`,
Ko`p jasag`an tu`ye ekensen`,
Toqtamistan arrag`iraq,
Shin`g`is xandi bilmisen`?» - degen qatarlarda teren` ma`ni jatadi

Bul qatarlarda xannin` bile tura bayraqqa g`arri tu`ye bergenligi onin` betine aytilg`an.

Ku`nxoja tu`yege min` jildin` arjag`indag`i tariyxiy shaxslardi, bolip o`tken waqiyalardi ko`rdin` be? degen sorawlardi beriw arqali tu`yenin` ku`ta` g`arri, g`arriliqtan o`lim halatindag`i jaman tu`ye ekenliginen, Ma`demin xan bergen bul tu`yenin` tek g`arrilig`in g`ana emes, onin ariqlig`in, ko`zinin` soqir, arqasi ilbiregen jara ekenligin, awzinda bir tisi joq, jantaq jewge shamasi kelmeytug`inlig`in, ariqlig`i, awiriwlig`i sonshelli ha`tteki murnindag`i buydasin awirlaytug`inlig`in, egerde go`sh qilip to`belep sata qoyg`an jag`dayda nasibay puli bolmaytug`inlig`in da ta`riyplep ko`rsetken.

«Patshanin` sensen` jas mali,
Usag`an malg`a dusmali,
Ma`demin xannin` bas mali
Jeti atasin bilmisen`».

Bul jerde shayir tu`yege qarap aytqani menen ga`ptin` ekinshi ha`m astarli ushi xang`a tiydirilip, zamannin` toziwi, xannin` zulimlig`i tikkeley tartinbay aytilip turipti.

«Semirsin dep jem berdi me?» dep zalim xannin` xaliqti ashliqqa qamag`anin, «qantaripti dem berdi me?» xaliqti bir jerge u`yirip awzin ashtirmay qoyg`anlig`in aytip tur.

Ma`demin xan Ku`nxojag`a o`lesi g`arri, ariq , qatpa tu`yeni bergende jaqsi jas tu`ye tappag`annan emes masqaralaw maqsetinde bergen edi, shayir xannin` masqaralag`anin, islegen jamanlig`in dim u`ndemey moyinlap kete bermey, og`an degen o`kpe-giynesin, ashiw izasin ko`rsetedi.

Ku`nxoja o`z zamaninin` progressiv adami. Sebebi haqiyqatliqti aytiw, xaliqti sorip atirg`an xan ha`m onin` ha`meldarlarina naraziliq ko`z benen karaw sol da`wir ushin u`lken erlik edi.

Bir g`ana misal keltireyik: Ku`nxoja Xiywa xaninin` buyrig`i menen ko`p shayirlardin` biri bolip Xiywaga baradi. Xan da`rgayinda arnawli tapsirma boyinsha xandi, xanliq du`zimdi, xan ha`meldarlarin maqtaw baslanadi. Xan alg`isina miyasar boliwg`a da`medar shayirlar bar o`nerin jumsap atirg`aninda, Ku`nxoja haqiyqatliqti aytadi.

Bul so`zler xang`a jaqqag`annan keyin shayirdi xorlaw, masqaralaw maqsetinde, og`an siy retinde, o`limtik qotir tu`ye bergizedi.

«Umitpaspan», «Tu`ye ekensen`» qosiqdari usilay payda bolg`an. Bul qosiqdarinda Ku`nxoja Xiywag`a barg`andag`i ko`rgen dar ag`ashlarin, o`tkir pishaqli jallatlardi, xannan ko`rgen azaplarin birme-bir bayan etedi. Xannin` bergen tu`yesin ta`riyplep:

Jaxannin` kelgan apati,
Shaxnin` bergen bizge ati,
Xiywa xannin` ziyapati,
Jol qarejet bolarmisan`?

Patshanin` sensen` jas mali,
Usag`an malg`a dusmali
Ma`demin xannin` bas mali
Jeti atan`di bilerminen`?.

Ma`selen, Ku`nxojanin` tu`yege qarata Toqtamis xandi, ha`tteki onnan buriniraq jasag`an Shin`g`is xandi bilerminen`-dep otirg`an Toqtamis xani XIVa`sirde jasag`an bolsa, Shin`g`is xannin` XIII-a`sirde jasag`anlig`i tariyxiy mag`liwmatlardan bizge belgili. Tu`ye adamnin` ortasha o`mirinen uzaq jasay almaydi. Bul ta`biyat nizami, o`mirdegi haqiqatliq. sonda XIX a`sirdin` ekinshi yariminda, yag`niy Ku`nxojanin` xan buyrig`i menen Xiywada baqsilar menen aytisqa tu`sken da`wirinde bar, tiri tu`yenin` XIII a`sirdegi, yagniy o`zinen 600 ju`z jil burin jasag`an Shin`g`is xandi ko`riwinin` mu`mkin emesligi ha`mmege ma`lim, o`ytkeni tu`ye a`wladinin` 600 jil jasawi mu`mkin na`rse emes.

Qosiqtin` ekinshi, u`shinshi, to`rtinshi kupletlerinde o`zin`nin` pirin` Oysilqarani da, janliq piri Za`n`gi babani da, atag`i jer juzine tarag`an Sulayman patshani da bilemisen`?- degen sorawlardi koyg`an Ku`nxoja ga`p aytip turg`an tu`yesine Oysilqaranin` tu`yenin`, Shopan atanin` qoy, eshkinin` (janliktin), jilkishi atanin` jilkinin`, Za`n`gi babanin` siyirdin` pirleri bolip tu`siniliw ug`imi da, Sulaymannin` patshaliq da`wiri de Shin`g`is xan jasag`an da`wirdin` arag`iraqtag`i da`wirlerin o`z ishine aladi. Demek, Ku`nxoja tu`yege min` jildin` arjag`indag`i tariyxiy shaxslardi, bolip o`tken waqiyalardi ko`rdin` be degen sorawlardi berip tur. Egerde tu`ye a`wladi ortasha adam o`mirinen uzaq jasay almaytug`in bolsa, min` jildin` arjag`inda bolg`an awhallardi, waqiyalardi onin` bilmeytug`inlig`i, tariyxiy shaxslardi ko`rmegenligi ha`mmege ma`lim. Buni Ku`nxoja da jaqsi biledi. Biraq, ol bul jerde xannin` siyg`a bergen tu`yesine kewli tolmag`anliqtan min` jildin`

arjag`indag`i o`tken shaxslardi yamasa waqiyalardi «ko`rgen shig`arsan`, «biletug`in shig`arsan`»-degen sorawlar menen onin` ku`ta` g`arri, g`arriliqtan o`lim halatindag`i jaman tu`ye ekenliginen tu`sinik bergem. Shayir usi qosig`inda Ma`demin xan bergem bul tu`yenin` tek g`arrilig`in g`ana emes, onin` ariqlig`in da, ko`zinin` soqir, arqasi ilbiregen jara ekenligin de, awzinda bir tisi joq, jantaq jewge shamasi kelmeytug`inlig`in da, ariqlig`i, awiriwlig`i sonshelli ha`tteki murnindagi buydasin awirlytug`inlig`in da, eger de soyip go`sh qilip to`belep sata qoyg`an jag`dayda nasibay pul bolmaytug`inlig`in da ta`riyplep ko`rsetken. Duwtari menen jaqsi namag`a salip jaqsi qosiq aytqan baqsilarg`a sawg`a u`lestirgende Ma`demin xan Ku`nxojag`a o`lesi g`arri, ariq, qatpa tu`yeni bergende jaqsi, jas tu`ye tappag`annan emes masqaralaw maqsetinde bergem. Ku`nxojani o`kpeletken de, ishtey ashiwlandirg`an da xannin` usi ha`reketi edi. Biraq xang`a degen ashiw-izasin, kegin sonsha ko`ptin` aldinda ashiqtan-ashiq aytiw mu`mkin emes edi, olay etiw o`zin o`lim jazasina gırıptar etken bolar edi. Sonin` ushin da shayir xannin` masqaralag`anin, islegen jamanlig`in dim u`ndemey moyinlap kete bermey og`an degen o`kpe, giynesin, ashiw, irzasin, keyin basqa usilda basqasha jol menen biyma`lel jag`dayda bildiriwdi oylap tapti. Sawg`ag`a berilgen tu`yenin` g`arrilig`in, ariqlig`in, awiriwlig`in, hesh paydag`a aspaytug`inlig`in ta`riyplew arqali, so`zinde, wa`desinde turmaytug`in, a`dalatliqti buzg`an xannin` eki ju`zliligin ashkaralaydi ha`m ko`pshilik aldinda qoriqqay ma`rtlik etip xandi masqaralaydi.

Qa`lbinde, ju`reginde usınday ma`rtlik sezimi og`ada ku`shli bolg`an shayir adalat ha`m haqıyqat jolında ayanbay tartınbay xang`a tik qarap xalıq jirin jirılaydı.

«U`lken ma`nawiy ma`rtlik iyeleri bolg`an bunday insanlar du`n`yanin` qay jerinde jasamasin, iygilikli is ha`m agartiwshiliq jolında mudami adamlarg`a ibrat bolip kelgen» I. A. Karimov.

Juwmaq

Ku`nxojanin` poeziyasi o`zinin` sezimdarlig`i, o`tkir oylilig`i menen a`debiyatimiz tariyxinan belgili orin aladi, o`tkendegi turmisti biliw ushin, ha`zirgi da`wir adamlarina da ko`p payda keltiredi. Sebebi shayirdin` barliq oylari, sezimleri, xaliq ushin xizmet etiwge jumsaldi, aqil oydi rawajlandiriw`a bahali u`lesler qosti, onin` barliq ku`shi xaliqtin` ma`pin qorg`aw ushin jumsaldi. Onin` turmisqa danaliq penen qarawi, dosliq ha`m gu`manistlik ideyali, teren` patriotliq sezimleri qayispastan erkinlikke talpiniwi, adamlardin` aqil-oyinin` qara ku`shler u`stinen jen`iske jetiwine iseniwi keleshekke zor u`mitler menen qarawi, ezilgen miynetkeshlerdin` turmisin ko`rip, og`an degen ayanishli ko`z-qaraslari lirikaliq qaharmannin` sipatli belgileri bolip tabiladi. Onin` filosofiyaliq oylari, xaliq turmisindag`i tragediyaliq ha`diyselerdi su`wretlew, satirasi, ja`miyetlik turmis jo`nindegı pikirleri belgili bir kishi tema boyınsha bo`lingen emes, al turmistin` aniq ko`rinisi, birligi, baylanislilig`i halında alıp su`wretlengenligin ko`riwge boladi. Misali, «El menen» shig`armasında perzentsiz adamg`a qalay qatnas jasaw kerekligin eskertiw menen birge, patshanin` zulimlig`in, ja`ne de miynetkeshlerdin` awhalin ko`rsetedi, en` tiykarg`isi xaliq penen birge baylanisli bolıw dep esaplaydi. Ku`nxojanin` bunday danaliq pikirlerinen minaday juwmaq shig`adi.

1. Ku`nxojanin` barliq o`miri, ku`shi-jigeri o`zi jasag`an da`wirdegi miynetkesh xaliqtin` turmisi menen jaqin baylanista boldi. Ol jarli miynetkeshtin` arasinda kamalg`a keldi, miynetkesh el turmistin` qanday awir tartqilarin ko`rse, Ku`nxoja da soni ko`rdi. Barliq ku`shin xaliq ushin xizmet etiwge jumsadi, onin` ku`nlikshilik etip ju`rgen adamlarg`a ashiniwi Xiywa xanlig`i aldında taysalmastan xaliqtin` awhalin aytip, turmisti duwtar namasına qosiwi bulardin` barlig`i da shayir o`mirinin` xaliq ta`g`diri menen ajiralmas baylanista bolg`anlig`in da`lilleydi.

2. Shig`armalari arqali poeziyamizdin` qa`liplesiwine ha`m rawajlaniwina, xalqimizdin` sana-seziminin` o`siwine, ruwxiy turmistin` rawajlaniwina u`les qosti. Aqilsiz adamg`a jer betindegi quwanishtin` ma`nisi bilinbeydi, quwanishti da qayg`ini da tek aqilli adamlar g`ana seze aladi, olar belgili juwmaqqa keledi. Mine usindy adamlarg`a siylasiq sirlari aspanda ya basqa jaqta emes, al adamlar arasinda, adam ku`shinen adamnin` paydalaniwinda, tiyisli miynet haqini ten` bo`listiriwinde dep uqtirip otirdi. Mine usinday ideyani ortag`a shig`arip massani siyasiy jaqtan ta`rbiyalawda islegen xizmetleri ushin xaliq Ku`nxojani joqari bahaladi. Shayir bir g`ana qaraqalpaq xalqinin` su`yikli shayiri bolip qalmastan, tuwisqan o`zbek, tu`rkmen, qazaq xaliklarinin` da su`yikli shayiri boldi. Sebebi olardin` da turmisina ortaq bolg`an ideyani jirladi.

Ku`nxojanin` xaliq arasindag`i shayirliq dan`qin, abroyin da qaraqalpaq shayirlari joqari bahalag`an. Ol xaliqtin` en` su`yikli shayirlarinin biri boldi.

3. Ku`nxoja shig`armalari xaliq ushin xizmet etiwidin` jarqin u`lgisi bolip tabiladi. Onin` shig`armalarinan Berdaq, O`tesh, A`jiniyazlar u`lgi alg`an. Sebebi bul shayirlardin` shig`armalarinin` barlig`inda da xaliqliq printsip buljimastan saqlanadi. Olardin` ha`mmesi o`tip atirg`an turmisqa danaliq penen qaradi, juwmaq shig`ardi. Berdaqtin` sonday da`rejedegi shayir bolip jetisiwinde Ku`nxojanin` roli az bolmag`an, sebebi Ku`nxoja o`zinin` o`miri boyinsha da shig`armalari boyinsha da u`lgi bolarliq misallar ko`rsetti.

4. Ku`nxoja turmis haqiyqatlig`inin` duris su`wretleniwine u`lken talaplar qoyg`an. Sheberliktin` artiwina sebepshi bolg`an. Ku`nxoja shig`armalarin u`yreniwden kelip shig`atug`in ja`ne bir juwmaq-onin` shig`armalari klassikaliq a`debiyatimizdin` altin qorina qosilip bul xaliqlardin` bay ma`deniyatin biykarlap kelgen shoralar siyasatina qarsi soqqi beretug`in fakt bolip tabiladi. G`a`rezsizligimiz jen`isi arqali jan`a ha`m haqiyqat o`mirge iye bolg`an shig`is xaliqlarinin` a`debiyati wa`killerinin` qatarinda Ku`nxoja shig`armalari da u`lken orin aladi.

Paydalanilg`an a`debiyatlar.

1. I.Karimov. Joqari ma`nawiyat jen`ilmes ku`sh. T. 2008 j.
2. I.Karimov. O`zbekstan milliy istiqlol, siyosat mafkurasi. T.1996 j.
3. I.Karimov Barkamal a`wlad O`zbekstan taraqqiyatining` paydevori. T.1997 j.
4. Ku`nxoja shig`armalari N. 1989
5. I.Dawqaraev. Revalyutsiyag`a shekemgi qaraqalpaq tariyxinin` ocherkleri N.1961 j.
6. Qaraqalpaq a`debiyatining` tariyxi. N.Japaqov h.t.b. N.1982
7. B.Ismalov. Ku`nxojaning` o`miri ha`m tvorchesvosi. N. 1961 j.
8. K. Ma`mbetov. Erte da`wirdegi qaraqalpaq a`debiyati. N.1992 j.
9. A.Pirnazarov Ku`nxoja, A`jiniyaz, Sidiq shig`armalarinda qollanilg`an do`retiwshilik usillari. N.2000 j.
10. Bazarbaev J. Ruwxiyatimizdin` marjanlari (yamasa u`lgili el u`lkenin`, ko`rnekli el o`tkenin qa`sterleydi). N.2008 j.
11. Bazarbaev J. Milliy ideya jol ko`rsetiwshi juldiz. N. 2011 j.

1 жинияз атындағы НҰҚС мемлекетлік педогогикалық институты
«Руўхыйлық тийкарлары» қўниегелиги 2-курс магистранты
Раметуллаева Замира Пахратдиновнаның «Куножа шығармаларында

руйхыятымыз мселелери» темасында2ы магистр академиялық
дlрежесин алыў ушын жазыл2ан диссертациясына

ПИКИР